

Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen

Academiejaar 2004 - 2005

Tweede examenperiode

Van het freudiaans concept 'libido' naar het lacaniaanse 'jouissance'. Een literatuurstudie
vanuit de psychoanalytische conceptualisering van de psychose.

Scriptie neergelegd tot het behalen van de graad van Licentiaat in de

Psychologie, Optie Klinische Psychologie

door

Sandra Van Geert

Promotor: Prof. Dr. Paul Verhaeghe

Begeleiding: Dr. Stijn Vanheule

Ondergetekende, Sandra Van Geert,
Geeft toelating tot het raadplegen door derden.

ABSTRACT

In deze literatuurstudie onderzoeken we de relatie tussen het psychoanalytisch concept libido en de klinische problematiek psychose.

Eerst bespreken we het concept libido en gaan we na hoe Freud dit construct theoretisch betreft op psychose. We concluderen hieruit dat Freud de psychoanalytische behandeling van de psychose onmogelijk achtte. De reden die hij ons hiervoor aanreikt is de terugtrekking van het libido op het Ik. Gezien het optimisme in de behandeling van de psychose binnen de hedendaagse Lacaniaanse theorie, gaan we na waar de tekortkomingen in Freuds theorie te situeren zijn. We doen dit aan de hand van enkele van Lacans commentaren.

Vervolgens bespreken we Lacans zoektocht naar een nieuw theoretisch kader die de Freudiaanse kloof tussen theorie en praktijk helpt op te heffen. We bespreken hoe hij hiervoor beroep doet op de linguïstiek. Lacans nieuwe aanpak ziet de afwezigheid van de vadermetafoor als cruciaal element om het verschil in structuur tussen de neurose en de psychose te vestigen. Een onmiddellijk gevolg hiervan is dat de genots-economie, de jouissance, verschilt tussen de structuren.

Ten slotte concluderen we dat de psychoanalytische behandeling van het psychotisch subject mogelijk is door de mogelijkheid te bieden een suppletie op te bouwen. Deze heeft de functie van het afgrenzen van het genot. In de praktijk krijgt dit uiting langsheen de “clinique de l’objet” en de “pratique à plusieurs”.

DANKWOORD

Langs deze weg zou ik graag een woord van dank willen richten aan allen die op rechtstreekse of onrechtstreekse wijze een bijdrage hebben geleverd opdat de realisatie van deze scriptie mogelijk werd. Ik denk hierbij in het bijzonder aan Dr. Stijn Vanheule voor de aanhoudende inzet en belangstelling. Het is mede dankzij zijn contributie dat ik op momenten van chaos weer verder kon. Graag zou ik ook mijn promotor, Dr. Paul Verhaeghe willen bedanken voor de unieke gelegenheid die hij mij heeft geboden door me mijn eigen onderwerpsvoorstel te laten uitwerken. Een bijzonder woord van dank gaat uit naar Cindy voor het nalezen en verbeteren, Mireille voor de opmaaktips, Hilde en Willy voor de hulp in nood. Verder wens ik mijn ouders, en alle andere die deze scriptie mogelijk maakten langs deze weg te bedanken.

INHOUDSTAFEL

Abstract.....	I
Dankwoord.....	II
Inhoudstafel.....	III
Lijst met figuren	V
INLEIDING.....	1
Deel 1: FREUDS LIBIDOTHEORIE.....	4
1 Situering.....	4
.1.1 Instincten.....	4
.1.2 Driften.....	5
.1.3 De link tussen drift en libido.....	5
2 De libidotheorie.....	6
.2.1 Conceptualisering.....	6
.2.2 De ontwikkeling van de libidotheorie.....	8
.2.2.1 De verdediging van de kwalitatieve assumptie: de opdeling tussen de driften.....	8
.2.2.2 De ontwikkeling van de seksuele drift	9
)a Inleiding.....	9
)b De infantiele seksualiteit.....	9
)c Kenmerken van de drift binnen deze ontwikkeling.....	12
.2.3 Het narcisme: stadium tussen auto-erotiek en object-liefde.....	13
.2.4 De drift als grensconcept	16
.2.4.1 Instincts and their vicissitudes.....	16
.2.4.2 Lecture XXXII: Anxiety and instinctual life.....	18
.2.4.3 The unconscious	18
.2.5 Shift in Beyond the pleasure principle (Freud, 1978 [1920g]).....	19
.2.5.1 Het lustprincipe op de helling.....	20
.2.5.2 Koppeling van de herhalingsdwang aan de drift	20
.2.5.3 Gevolgen voor de libidotheorie.....	21
.2.6 The Ego and the Id: naar een dynamiek van het libido?.....	22
.2.6.1 Herziening van de antithese bewust – onbewust	22
.2.6.2 Gevolgen voor de libidotheorie.....	23
.2.7 Latere werken.....	25
3 Libidotheorie en psychose.....	26
.3.1 Mechanismen in de psychose.....	26
.3.2 De realiteit op de helling.....	28
.3.3 Psychose binnen Freuds theorie.....	30
4 Besluit.....	30
DEEL 2: Lacans parcours.....	34
5 Lacans vroege geschriften.....	34
6 Lacans terugkeer naar Freud.....	35
.6.1 La chose freudienne.....	35
.6.2 Noodzaak van een terugkeer.....	36
.6.3 Retour à Freud: niet zonder commentaar.....	37
7 Vernieuwing met de drie registers van het reële, het symbolische en het imaginaire en de linguïstiek.....	39
.7.1 Het reële, het symbolische en het imaginaire.....	39
.7.2 Invoering van de linguïstiek.....	41
.7.2.1 De betekenaar en het betekende.....	41
)a De metafoer en de metonymie.....	43
8 Naar een nieuwe conceptualisering van de psychose.....	44
.8.1 Uitgangspunt: het narcisme bij Freud.....	46
.8.2 Van de forclusie van een betekenaar.....	47
.8.3 Naar de forclusie van de Naam-van-de-Vader.....	49
.8.3.1 Het ontbreken van de betekenaar Vader-zijn (être Père) in de psychose.....	49
.8.3.2 Van de betekenaar Vader-zijn naar de phallus	49
.8.3.3 De Vadermetafoer en de Naam-van-de-Vader.....	50

.8.3.4De forclusie van de Naam-van-de-Vader.....	52
.8.3.5De metafoor van de Naam-van-de-Vader, de wet en het genot.....	53
9Schreber en het I-schema: introductie van de jouissance transsexualiste.....	54
10Besluit.....	56
Deel 3: Conclusie en verder verloop.....	59
11Het latere onderwijs van Lacan en de implicaties voor de praktijk.....	59
12conclusie.....	62
Referenties.....	63

LIJST MET FIGUREN

Figuur 1: Uitdrukking van de relatie betekende – betekenaar volgens de Saussure.....	42
Figuur 2: Uitdrukking van de relatie betekende – betekenaar volgens Lacan.....	43
Figuur 3: Formule van de metonymie.....	44
Figuur 4: Formule van de metafoor.....	44
Figuur 5: De vadermetafoor.....	51
Figuur 6: Het I-schema	55

INLEIDING

Sinds Freud de psychoanalyse introduceerde veranderde er heel wat met betrekking tot de behandeling van (psychiatrische) patiënten: een nieuwe school had zijn intrede gemaakt binnen de psychologie. Wanneer we echter Freuds werk lezen, zal het de aandachtige lezer opvallen dat Freuds optimisme voor zijn techniek niet van toepassing was op alle patiënten. Zo zal hij in verscheidene van zijn werken vermelden dat er tegenindicaties zijn voor het in analyse nemen van psychotische patiënten. Dit pessimisme zal Freud situeren op het vlak van de overdracht, als zijnde de voorwaarde voor een analyse. Zo schrijft hij in *The dynamics of transference* (Freud, 1912b) dat wanneer het vermogen tot overdracht in wezen negatief is geworden, zoals bij de paranoïci, de mogelijkheid van beïnvloeding en genezing ophoudt.

Maleval verwijst in *La forclusion du nom-du-père* (J.-C. Maleval, 2000, p. 19-21) dat de hiervoor aangegeven reden door Freud de terugtrekking van het libido op het Ik is. Maleval geeft echter aan dat deze stelling problematisch is, aangezien ze wordt tegengesproken door de kliniek; er is dus een andere aanpak nodig. Deze nieuwe aanpak zal mogelijk worden vanuit Lacans conceptualisering van de jouissance. We merken echter nu al op dat deze “autre centrement”, zoals Lacan deze andere aanpak inzake psychose in 1967 ook wel eens noemde, en die rond het axioma van de jouissance zal draaien, slechts duidelijke weerklank kreeg in de praktijk na Lacans overlijden in het begin van de jaren '80. De fundamenteen hiertoe zijn echter tot bij Lacans proefschrift *La psychose paranoïaque dans ses rapports avec la personnalité* (Lacan, 1975 [1932]) terug te vinden.

De titel van deze scriptie luidt *Van het freudiaans concept 'libido' naar het lacaniaanse 'jouissance'. Een literatuurstudie vanuit de psychoanalytische conceptualisering van de psychose*. Hij verwijst dus naar het parcours dat we gaan afleggen: van het concept van het libido naar de noodzaak van het concept van de jouissance. Beide concepten zijn nauw verbonden met de theorie van de psychose.

Als vertrekpunt van deze literatuurstudie gaan we na wat er volgens Freud zo problematisch was aan de mogelijkheid om psychotici te behandelen, en dit in nauw verband met de ontwikkeling van zijn libidetheorie. We zullen tevens aangeven wat er onopgelost blijft in Freuds theorie. Nadien maken we de overstap naar Lacans

conceptualisering van de jouissance en de psychose. Gelet op de huidige behandelingen bekijken we hoe Lacans herinterpretatie van Freud dit obstakel binnen de psychoanalytische kliniek probeerde te verhelpen.

Concreet zullen we in een eerste deel Freuds theoretisering betreffende het libido onder de loep nemen. We zullen hiertoe vooral zijn metapsychologische werken raadplegen. Bij het lezen van deze teksten hebben we ons verder beperkt tot de analyse van Freuds teksten en werd er geen gebruik gemaakt van secundaire literatuur hieromtrent. Als richtinggevende hulp hierbij werd er wel gebruik gemaakt van *Vocabulaire de la psychanalyse* (Laplanche & Pontalis, 1997). Na de studie van de ontwikkeling van het libido zullen we enkele teksten bespreken waarin Freud het verband legt tussen het libido en het mechanisme in de psychose.

Het eerste deel eindigen we met het aanstippen van de tekortkomingen binnen Freuds theorie. In het tweede deel komen we hierop terug en illustreren we dit o.a. aan de hand van enkele commentaren van Lacan.

In dit tweede deel gaan we Lacans parcours reconstrueren op het gebied van de opbouw en de invoering van het concept van de jouissance. Doorheen Lacans onderwijs over de psychose kunnen we vier verschillende periodes aangeven. In een eerste tijd vertrekt Lacan vooral vanuit een psychiatrisch denken. Voor de volgende periodes zal Lacans zicht op de samenstelling van de werkelijkheid als bestaande uit het imaginaire, symbolische en reële register van belang zijn. Hij zal respectievelijk de nadruk leggen op deze drie registers bij de conceptualisering van de psychotische structuur (Vanheule, 2004). Voor de bespreking van de jouissance, zullen we merken dat deze parallel loopt met de conceptualisering van de psychose binnen Lacans theorie, en dus, vooral gedurende de eerste periodes, een gelijkaardige evolutie zal kennen. Aangezien het binnen het bestek van deze scriptie onmogelijk is om heel het parcours na te gaan van deze evolutie, zullen we ons beperken tot de overgang van de tweede en de derde periode in Lacans werk. Concreet houdt dit in dat we *D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose* (Lacan, 1966 [1957-1958]) als laatste werk zullen behandelen.

Ten slotte wijden we nog een klein gedeelte aan het bespreken van de latere theorie van Lacan binnen de huidige Lacaniaanse school.

Als een soort ‘noot van de vertaler’ merken we nog op dat er bij de bespreking van Freuds teksten gebruik werd gemaakt van de Engelstalige versie. Dit heeft tot gevolg dat er in de aangehaalde citaten en de titels schijnbare contradicties aanwezig kunnen zijn betreffende de benaming van sommige concepten. Zo gebruikt de Engelstalige versie het woord ‘instinct’ om zowel drift als instinct aan te duiden. Het lustprincipe zal vertaald worden door ‘pleasure principle’, waarbij we pleasure moeten onderscheiden van het Nederlandse plezier.

DEEL 1: FREUDS LIBIDOTHEORIE

1 SITUERING

Hoewel we in Freuds oeuvre expliciet kunnen spreken over het bestaan van een libidotheorie, zullen we als lezer snel ondervinden dat deze theorie slechts een onderdeel is van een breder werk. Het bestaan van aanverwante concepten zoals ‘instincten’ en ‘driften’ lijkt soms in een onvermijdelijke verwarring te resulteren. Om niet in deze onduidelijkheid tussen de concepten te blijven steken, beginnen we met het verduidelijking van Freuds conceptenapparaat.

.1.1 Instincten

Wanneer we in *Vocabulaire de la psychanalyse* (Laplanche & Pontalis, 1997, p. 203) het concept ‘instinct’ opzoeken, merken we dat dit concept door Freud heel nauwkeurig bepaald werd. Het duidt op een erfelijk gedragsschema dat eigen is aan een bepaalde diersoort. De variatie tussen de verschillende individuen inzake dit gedragsschema is miniem; het verloop gebeurt op basis van een temporele sequentie die op voorhand is vastgelegd en die is aangepast aan diens object. Een instinct leidt tot een bepaalde finaliteit. De auteurs formuleren het nog eens treffend als volgt: “Quand Freud parle d’*Instinkt*, c’est pour qualifier un comportement animal fixé par l’hérédité, caractéristique de l’espèce, préformé dans son déroulement et adapté à son objet.” (1997, p. 360).

Deze klare conceptuele afbakening komt duidelijk aan bod in Freuds *Three essays on the theory of sexuality* (Freud, 1978 [1905d]). In dit werk duidt hij op de fundamentele implicatie van deze definitie: ze is bij de mens namelijk niet van toepassing, daar het object om een seksueel doel te bereiken niet op voorhand is vastgelegd. Dit verschil tussen mens en dier is waarschijnlijk een mogelijke determinant voor het ontwikkelen van een neurose. Deze eigenheid van de mens wordt nog eens benadrukt in de volgende passage: “So far as we know, nothing analogous is to be found in man’s animal relatives. It would seem that the origin of this peculiarity of man must be looked for in the prehistory of the human species.” (1978 [1905d], p. 234).

Tegen de achtergrond van dit inzicht zal de noodzaak van een drift- en libidotheorie duidelijker worden.

.1.2 Driften

De drift verwijst op zijn beurt naar een dynamisch proces bestaande uit een drang of opstoot. Deze drang is een energetische lading die verantwoordelijk is voor een bewegingskracht om zo het organisme naar een bepaald doel te richten (Laplanche & Pontalis, 1997, p. 359-360). Kenmerkend voor driften is de aanwezigheid van een bron, een doel en een object. De bron bevindt zich in een lichamelijke excitatie (een spanningstoestand); het doel is om deze toestand van spanning in de driftbron op te heffen; het is in het object of dankzij het object dat de drift zijn doel kan bereiken. Freud benadrukt in *Instinct and their vicissitudes* (1978 [1915c], p. 123) dat het object het meest variabele element van een drift is. Het object wordt slechts aan de drift toegewezen nadat het een bepaalde bevrediging tot stand heeft gebracht.

In zijn *Three essays on the theory of sexuality* (Freud, 1978 [1905d], p. 168), waar het concept van de drift voor het eerst geïntroduceerd wordt¹, benoemt Freud de drift ook als één van de begrippen die het psychische van het lichamelijke afgrenzen². Verder zullen we zien dat Freud twee soorten driften onderscheidt: Ik-driften en seksuele driften.

.1.3 De link tussen drift en libido

Het libido kunnen we omschrijven als de onderliggende energie van de transformaties van de seksuele drift ten opzichte van het object (verplaatsing van de investering), het doel (er kan een afwijking zijn door sublimatie) en de bron van de seksuele excitatie (diversiteit van de erogene zones) (Laplanche & Pontalis, 1997, p. 224). Deze seksuele karakteristiek is één van de enige constanten die doorheen alle ontwikkelingen van het concept behouden zal worden.

Dat de libidotheorie een onderdeel vormt van de drifttheorie heeft enkele belangrijke implicaties. Zo zal Freud in zijn artikel *The unconscious* (Freud, 1978 [1915e],

¹ In de *Editor's note* bij *Instincts and their vicissitudes* (1978 [1915c], p. 114) lezen we dat deze relatief late introductie slechts een 'verbale' kwestie is; voordien duidde Freud de driften aan met andere termen zoals 'excitaties',...

² Het betreft hier een toevoeging uit 1924 aan het oorspronkelijk werk uit 1905.

p. 180-182) zelf even wijzen op de mogelijke inwisselbaarheid van de concepten drift en libido in bepaalde omstandigheden³. We zullen in onze verdere bespreking rekening moeten houden met het feit dat de meeste karakteristieken en wetmatigheden (waaronder het lustprincipe) van de driften ook van toepassing zijn op het libido.

2 DE LIBIDOTHEORIE

.2.1 Conceptualisering

We zagen reeds dat het libido in Freuds theorievorming verwijst naar de onderliggende energie van de psychische manifestaties van het seksuele leven. We breiden onze definitie nu uit met enkele karakteristieken van het libido. Deze energie wordt gekenmerkt door zowel een kwantitatief als een kwalitatief aspect.

Het kwantitatieve aspect dient als maat voor het aanduiden van de verandering in processen binnen het veld van de seksuele excitatie. De productie, de vermeerdering of vermindering, de verdeling en de verplaatsingen die het libido ondergaat, zouden ons belangrijke aanwijzingen moeten verschaffen om verscheidene psychoseksuele fenomenen te verklaren (Freud, 1978 [1905*d*], p. 217). In verschillende werken zal Freud dit aspect ook als economisch benoemen. In o.a. *Lecture XXII: Some thoughts on development and regression-aetiology* (1978 [1933*a*], p. 356) formuleert hij het als volgt: “Since in such processes related to pleasure it is a question of what happens to *quantities* of mental excitation or energy, we call considerations of this kind economic”.

Het kwalitatieve aspect verwijst naar de oorsprong van het libido: het is een duidelijk onderscheidbaar psychisch proces ten aanzien van de andere psychische energieën. Dit kwalitatief onderscheid duidt expliciet op het seksuele karakter van het libido (Freud, 1978 [1905*d*], p. 217).

³ Onder 2.2 zullen we zien dat dit vooral gedurende de infantiele seksualiteit is.

Deze omschrijving is vatbaar voor discussie⁴; Laplanche en Pontalis stellen het volgende: “Il est difficile de donner une définition satisfaisante de la libido. Non seulement la théorie de la libido a évolué avec les différentes étapes de la théorie des pulsions, mais le concept lui-même est loin d’avoir reçu une définition univoque” (1997, p. 224). Zo is het kwantitatieve aspect niet direct meetbaar; enkel de effecten zijn merkbaar. Ook het kwalitatieve aspect is niet altijd even duidelijk waarneembaar; zo wordt het libido slechts toegankelijk voor psychoanalytisch onderzoek onder bepaalde omstandigheden, meer bepaald wanneer het bestaan van het libido uitwendig kenbaar wordt gemaakt (Freud, 1978 [1914c])⁵. Freud zal echter altijd de stelling verdedigen dat zijn libidotheorie de assumptie bevat dat er wel degelijk een onderscheid is tussen de twee soorten driften.⁶ In *Three essays on the theory of sexuality* (1978 [1905d], p. 217-218) schrijft hij hieromtrent dat deze hypothese afkomstig is uit zijn klinische ervaringen. De ondersteuning zou vooral moeten gebeuren aan de hand van biologische factoren. Deze scheiding tussen libido en andere psychische energieën impliceert de veronderstelling dat de chemische oorsprong verschilt.⁷

Om een meer gedifferentieerd inzicht te verkrijgen, blijft het interessant om de ontwikkeling van de libidotheorie nog eens van naderbij te bekijken. We zullen er echter rekening mee moeten houden dat hoewel Freud wel tot een inhoudelijke bepaling van het concept zal komen, hij nooit tot een eensgezinde bepaling is gekomen omtrent het dynamisme van het libido.

⁴ Dit heeft te maken met het theoretisch statuut van het concept ‘libido’. Dit concept is een metapsychologisch concept, wat inhoudt dat de assumptie van het bestaan van het libido noodzakelijk is om verschillende psychoseksuele fenomenen uit te leggen. Het bestaan op zich van het libido is echter niet aantoonbaar.

⁵ We zullen dieper ingaan op dit gegeven wanneer we het narcisme, en meer bepaald het object-libido, bespreken.

⁶ Hoewel de opdeling tussen twee basisdriften in Freuds theorie steeds behouden zal worden, impliceert dit niet dat de inhoudelijke invulling (en de benaming) van deze basisdriften gedurende zijn theoretische ontwikkelingen gelijk zal blijven. Een belangrijke wijziging zal gebeuren in *Beyond the pleasure principle* (1978 [1920g]) (zie 2.6).

⁷ Een verdere bespreking van deze chemische verschillen zou ons te ver afleiden; voor argumentatie hieromtrent verwijzen we naar *Three essays on the theory of sexuality* (Freud, 1978 [1905d], p. 215-216).

.2.2 De ontwikkeling van de libidotheorie

.2.2.1 De verdediging van de kwalitatieve assumptie: de opdeling tussen de driften

We vinden een overzicht van de aanvankelijke conceptualisering van het libido in *Two encyclopaedia articles* (Freud, 1978 [1923a]). In de toenmalige psychologie was het algemeen aanvaard om te zeggen dat mentale gebeurtenissen gebaseerd waren op de interactie tussen elementaire driften. Nergens in de psychologische theorievorming werd er echter een duidelijk onderscheid gemaakt tussen deze driften. Freud (1978 [1923a], p. 255) brengt een kwalitatief verschil aan tussen de driften door ze te contrasteren als seksuele en zelfbehoud- of Ik-driften⁸. Wat deze driften van elkaar onderscheidt, is hun relatie met hun somatische bronnen en met hun doelen. Hij staaft deze opdeling op basis van zijn klinische ervaring met de overdrachtsneurosen. In o.a. *Lecture XXII: Some thoughts on development and regression-aetiologie* (Freud, 1978 [1933a], p. 355-357) vinden we een duidelijkere beschrijving betreffende het verschil in doelen.⁹ Aanvankelijk hebben beiden driftgroepen hetzelfde doel, meer bepaald het bekomen van lust. Dit blijft het hoofddoel van de seksuele driften. Onder de invloed van de lichamelijke behoeften zullen de Ik-driften het lustprincipe inruilen voor het realiteitsprincipe: het uiteindelijke doel is nog steeds het bekomen van lust, maar rekening houdend met de realiteit. De wegen tot bevrediging (en hun intermediaire doelen) verschillen dus tussen de driften. Een ander verschil is gelegen in het feit dat bij de Ik-driften het doel¹⁰ altijd buiten het individu ligt, terwijl de seksuele driften ook het lichaam van de persoon zelf als doel kunnen nemen (zie 2.3 narcisme).

We merken nog op dat het op deze contrastering is dat Jung¹¹ zijn kritiek zal richten. Volgens hem bestaat er slechts één primair libido; dit kan geseksualiseerd en

⁸ Aanvankelijk zal Freud het Ik zien als een coherente organisatie van mentale processen binnen elk individu. Het bewustzijn is verbonden met het Ik. Het Ik is gericht op zelfbehoud en houdt rekening met de eisen van de externe wereld. Later zal Freud opmerken dat het Ik ook onbewuste componenten bevat; hij zal zich in *The Ego and the Id* (1978 [1923b]) genooddzaakt zien om de functies van het Ik te herzien (zie 2.7).

⁹ Voor de differentiatie inzake somatische bronnen verwijzen we naar 2.2.2.b.

¹⁰ Hoewel Freud in deze tekst het woord 'doel' gebruikt, zou het in termen van de in *Instincts and their vicissitudes* (1978 [1915c], p. 122) vastgelegde definities toepasselijker zijn om het woord 'object' te gebruiken.

¹¹ Bij deze bespreking hebben we ons enkel op Freuds geschriften gebaseerd. Voor een bespreking van de term 'libido' binnen Jungs theorie verwijzen we naar: Jung, C.G. *Libido in transformatie* (1987). Rotterdam: Lemniscaat.

gedeseksualiseerd worden. In essentie hebben echter alle mentale processen dezelfde oorsprong. In *On narcissism: an introduction* (Freud, 1978 [1914c], p. 79-80) herformuleert Freud Jungs kritiek als volgt: een drift zou slechts seksueel worden doorheen de act van het zich vasthechten aan een object (zie ook 2.2.3 object-libido). Freuds antwoord hierop is duidelijk: met Jungs kritiek blijft er nog steeds een praktisch probleem over; het onderscheid tussen seksueel en aseksueel libido dient nog steeds gemaakt te worden.

.2.2.2 De ontwikkeling van de seksuele drift

)a Inleiding

In *Three essays on the theory of sexuality* maakt Freud (1978 [1905d], p. 135) een vergelijking tussen de honger en de geslachtsdrift. Mensen hebben verschillende biologische behoeften; net zoals de honger de drift tot voedselopname is, bestaat er ook een geslachtsdrift, welke hij als libido benoemt.

)b De infantiele seksualiteit

Verder zal Freud gedurende heel het werk *Three essays on the theory of sexuality* (1978 [1905d]) de ontwikkeling van de geslachtsdrift bespreken. Hierbij vestigt hij onze aandacht op het feit dat de ontwikkeling van de geslachtsdrift reeds in de kinderjaren begint. Freud heeft het over de infantiele seksualiteit. Binnen de ontwikkeling van deze infantiele seksualiteit valt het op dat de seksuele drift een samengestelde drift is. De aparte componenten worden partiële driften genoemd. Observaties van jonge kinderen maken duidelijk dat de genitale zones niet vanaf het begin de overhand hebben; er zijn nog enkele fasen voorafgaand aan het primaat van deze lichaamszone inzake seksuele drift. De organisaties van het seksuele leven waarin de genitale zones hun overheersende rol nog niet hebben aangenomen, worden pregenitale organisaties genoemd. Er dient nog opgemerkt te worden dat deze vroege seksualiteit hoofdzakelijk van auto-erotische aard is; dit wil zeggen dat het object in het eigen lichaam wordt gevonden.

Bij deze pregenitale organisaties is de bron van de drift een exciterend proces in een orgaan. Dit betrokken orgaan is de erogene zone van de seksuele partiële drift die ervan

uitgaat. Sommige lichaamsdelen kunnen als gepredestineerde erogene zones benoemd worden; het betreft hier vooral de slijmvliezen van mond en anus. Deze erogene zones stellen dan als het ware de eis om als genitaliën beschouwd te worden (1978 [1905*d*], p. 152-153). In de praktijk kan echter elk willekeurig lichaamsdeel deze functie overnemen (dit is van belang voor de ontwikkeling van pathologie). Hieruit leidt Freud het volgende af: “Thus the quality of the stimulus has more to do with producing the pleasurable feeling than has the nature of the part of the body concerned” (1978 [1905*d*], p. 183).¹² Het doel van de drift is het bekomen van lust via het opheffen van deze orgaanprikkel. Een noodzakelijke voorwaarde voor de bevrediging is dat deze reeds eerder ervaren werd om een behoefte aan herhaling ervan te kunnen hebben achtergelaten. De behoefte aan herhaling van de bevrediging is een toestand met twee kenmerken: een eigenaardig spanningsgevoel dat op zichzelf meer het karakter van onlust heeft, en een naar de perifere erogene zone geprojecteerde jeuk- of prikkelgevoel (1978 [1905*d*], p. 184). Hieruit herformuleert Freud (1978 [1905*d*], p. 184) het seksuele doel nog eens als volgt: het geprojecteerde prikkelgevoel in de erogene zone moet worden vervangen door de uitwendige prikkel opdat dit prikkelgevoel opgeheven zou worden door een bevredigingssensatie.

Laten we even dieper ingaan op deze pregenitale organisaties (1978 [1905*d*], p. 197-199). De eerste organisatie is de orale fase. Aanvankelijk ging de bevrediging van de erogene zone hier zonder twijfel gepaard met de bevrediging van de behoefte aan voedsel. De seksuele activiteit leunt in eerste instantie aan bij een van de functies die de instandhouding van het leven dienen (zelfbehoudsprincipe) en maakt zich pas later daarvan onafhankelijk. Er is dus nog een duidelijke vermenging van de seksuele driften en de andere driften aanwezig. In deze fase is het seksueel object nog hetzelfde als bij de honger: nl. voedsel. Het seksueel doel is de incorporatie van het object. Later kan dit externe object ook intern worden: bv. bij het duimzuigen; het kind haalt bevrediging uit het zuigen op zijn duim.

De tweede organisatie is de sadistisch-anale organisatie. Deze fase duidt de polariteit van het seksuele leven aan in actief of passief. De actieve pool valt samen met het

¹² Zonder dat Freud het expliciet aangeeft, kunnen we dus stellen dat hij in deze passage het verschil in somatische bronnen tussen de driften verduidelijkt. Dit verschil is als volgt te zien: bij de seksuele driften is de oorsprong van de prikkel variabel, terwijl dit niet zo is bij de Ik-diften (zo zal een hongergevoel steeds afkomstig zijn uit de maag).

sadisme, de passieve pool met het anaal-erotisme. Het seksueel object zouden de faeces zijn; het doel is het ophouden of lossen van het object.

Uiteindelijk zal tijdens de kinderjaren ook nog een derde organisatie bereikt worden: de fallische fase. Over deze fase vinden we nog geen expliciete vermelding in *Three essays on the theory of sexuality* (1978 [1905d]). In *Vocabulaire de la psychanalyse* (1997, p. 459) komen we te weten dat deze fase pas in 1923 door Freud zal worden geëxpliciteerd in het artikel *The infantile genital organization*¹³ (Freud; 1978 [1923e]). Zoals Freud (1978 [1923e], p. 141-145) het zelf aangeeft, is dit korte werk te zien als een aanvulling op zijn *Three essays on the theory of sexuality*. Aanvankelijk schreef hij het verschil tussen de infantiele seksualiteit en de volwassen seksualiteit toe aan het feit dat het libido in de kindertijd nog niet onder het primaat van de geslachtsdrift stond. In 1923 is Freud niet meer tevreden met deze verklaring en stelt hij dat de partiële driften in deze derde fase wel degelijk samengebracht worden tot één geslachtsdrift; de organisatie van het libido wordt dus beheerst vanuit de genitale zone. Het verschil met de puberteit is echter dat kinderen slechts één geslachtsorgaan kennen voor de twee geslachten, nl. de phallus. In dit stadium zijn er, net zoals in het vorige stadium, twee polen te onderscheiden: mannelijkheid en castratie. Deze derde infantiele organisatie is dus geen pregenitale organisatie meer, maar een infantiele genitale organisatie (1978 [1905d], p. 200)¹⁴.

Na een latentieperiode zullen tijdens de puberteit de verschillende partiële driften binnen één libidinale organisatie definitief onder het primaat van de genitale zone komen te staan. Er komt ook een verschil in seksueel object: aanvankelijk waren de objecten vooral auto-erotisch, nu komt er een extern seksueel object. De te onderscheiden polen in deze fase zijn mannelijkheid en vrouwelijkheid (1978 [1905d], p. 197, 207).

Freud (1978 [1905d], p. 234-235) geeft dus aan dat, in tegenstelling tot de populaire opvattingen, de seksuele ontwikkeling (en de objectkeuze) in twee tijden plaatsvindt. Dit fasisch verloop is waarschijnlijk één van de determinanten voor het ontwikkelen van

¹³ Om de fallische fase uit te leggen werd er gebruik gemaakt van een later werk van Freud. Dit impliceert dat Freud reeds verder zat in zijn theorievorming omtrent het libido; hier zal echter geen rekening mee worden gehouden bij het uitwerken van de volgende stukken omtrent de libidotheorie.

¹⁴ Het betreft hier een toevoeging uit 1924 aan het oorspronkelijk werk uit 1905.

een neurose. Welke mate van seksuele activiteit in de kinderjaren als onschadelijk kan worden aangeduid voor de latere ontwikkeling, is echter niet te zeggen.

)c Kenmerken van de drift binnen deze ontwikkeling

Hoewel reeds verschillende kenmerken van de drift aan bod zijn gekomen, is het vanuit het perspectief van onze onderzoeksvraag interessant om onze aandacht nog op enkele andere eigenschappen en bijzonderheden van de drift tijdens deze ontwikkeling te vestigen.

In *Three essays on the theory of sexuality* komt Freud (1978 [1905d], p. 233) tot het besluit dat de geslachtsdrift in de kinderjaren niet gecentreerd en objectloos (autoerotisch) is. Hoe groot de macht van de erogene zones echter ook is, toch stelt Freud (1978 [1905d], p. 191-193) vast dat er in het kinderlijk seksueel leven ook componenten aanwezig zijn waarvoor van meet af aan andere personen als seksueel object in aanmerking komen. Een voorbeeld van de van erogene zones relatief onafhankelijke drift is de kijk- en exhibitielust. Een ander opmerkelijk kenmerk van de geslachtsdrift is de ontwikkeling van een wreedheidscomponent. Freud wijdt dit hier aan het ontbreken van de mogelijkheid om medelijden te hebben met een ander; deze mogelijkheid zal zich pas later ontwikkelen.

Verder valt het op dat niettegenstaande de libidinale organisatie tijdens de puberteit onder het primaat van één erogene zone komt te staan, de drift de neiging behoudt om naar de oorspronkelijke partiële componenten terug te keren. De aparte componenten kunnen dus afzonderlijk werkzaam blijven of ze kunnen samenwerken. Hoewel dit de idee van een libidinale regressie inhoudt, zal Freud dit in *Three essays on the theory of sexuality* nog niet zo benoemen. Naast een libidinale regressie kan er ook een fixatie voorkomen: de ontwikkeling van het libido blijft steken in één van de pregenitale organisaties. Een grondige bespreking van deze twee processen vinden we terug in *Lecture XXII: Some thoughts on development and regression-aetiology* (1978 [1933a], p. 340-342). In dit werk stelt Freud dat de basis voor beide processen in het fasisch verloop van de libidinale ontwikkeling ligt (zie ook 2.2.2 b). Regressie wordt dan als volgt omschreven “The second danger in a development by stages of this sort lies in the fact that the portions which have proceeded further may also easily return retrogressively to one of these earlier stages” (1978 [1933a], p. 340). Een libidinale

regressie vindt plaats wanneer de seksuele drift niet tot zijn doel geraakt. Regressies en fixaties zijn niet onafhankelijk van elkaar: hoe meer fixaties er aanwezig zijn, hoe groter de neiging van het libido zal zijn om bij een doelbelemmering door externe obstakels terug te keren naar deze fixatiepunten. Freud (1978 [1933a], p. 342) merkt ten slotte nog op dat deze idee van regressie een beschrijvend concept is, en dus niets zegt over de onderliggende dynamiek.

Er dient ook nog opgemerkt te worden dat het feit dat het libido de onderliggende energie van de seksuele drift is, niet impliceert dat deze drift steeds een seksueel doel heeft. Wanneer het libido een afbuiging kent naar andere doelen, spreekt men van sublimering (1978 [1905d], p. 178). Zo is de menselijke cultuur volgens Freud het gevolg van sublimering van seksuele driften.

.2.3 Het narcisme: stadium tussen auto-erotiek en object-liefde

In *On narcissism: an introduction* (Freud, 1978 [1914c], p. 69, 77) stelt Freud vast dat er een tussenliggend stadium nodig is om van de auto-erotische objectkeuze uit de kindertijd naar de objectliefde in de volwassenheid te gaan. Het concept 'narcisme' zou dit stadium aanduiden. De term verwijst naar de wijze waarop iemand zijn lichaam behandelt; de persoon benadert zijn lichaam zoals een seksueel object (en haalt hier ook bevrediging uit) (1978 [1914c], p. 73). Het kan interessant zijn om de verschillen met de auto-erotiek en de object-liefde te concretiseren. Het verschil met het auto-erotisme ligt erin dat de seksuele driften reeds onder één organiserend principe vallen; het verschil met de object-liefde is dat het eigen lichaam als seksueel object wordt genomen in de plaats van een extern object.

Met de introductie van het narcisme deelt Freud (1978 [1914c], p. 74-76) het libido tevens op in twee categorieën. Deze opsplitsing gebeurt naargelang het beoogde object. We zien hier dus hoe Freud een nuancering aanbrengt aan de oorspronkelijke opdeling van de driften in twee categorieën. Om dit aan te duiden gebruikt hij de volgende benamingen: Ik-libido en object-libido.

Er is sprake van Ik-libido in twee gevallen: bij primair en secundair narcisme. Het Ik kan gezien worden als een reservoir voor het libido. Het primair narcisme is het vertrekpunt van het libido bij ieder subject. Indien het libido zich terug op het Ik richt

nadat het zich had vastgehecht aan een object¹⁵, noemt men het secundair narcisme (secundair omdat er reeds een eerder beweging naar buiten toe is geweest). Deze neiging van het libido om terug (deels) intern te worden is niet zo uitzonderlijk (1978 [1914c], p. 82-83). Specifieke omstandigheden waarin dit gebeurt zijn o.a. de slaap en bij ziekte. Het Ik kan dus zelf een seksueel object worden. In een toevoeging van 1924 in *Three essays on the theory of sexuality* geeft Freud aan dat Ik-libido eveneens narcistisch libido kan worden genoemd (1978 [1905d], p. 150).

Er is sprake van object-libido wanneer het libido op externe objecten gericht is om zich aan deze objecten vast te hechten. De hoogste vorm van object-libido is de liefde: het subject geeft als het ware zijn eigen persoonlijkheid op ten voordele van het object.

Deze opsplitsing geeft een verduidelijking waarom de theorievorming rond het libido zo moeilijk is. Het is slechts vanaf het ogenblik dat het libido zich extern richt dat het mogelijk wordt om een onderscheid te maken tussen seksuele driften (het libido) en andere vormen van driften.¹⁶

We merken ook nog op dat een narcistische houding er volgens Freud (1978 [1914c], p. 73) voor kan zorgen dat er bepaalde grenzen zijn in de beïnvloedbaarheid van een neurose. In dit opzicht kan men narcisme zien als een deel van de drift tot zelfbehoud (zie hoger, secundair narcisme).

De vraag stelt zich nu naar de noodzaak voor dit naar buiten richten van het libido (1978 [1914c], p. 85). Dit zou het gevolg zijn van een te grote hoeveelheid (kwantiteit) van seksuele driften. De hieruit volgende onlust zou ervoor zorgen dat het Ik-libido wordt omgezet in object-libido. Het doel van deze omzetting is bevrediging. In de verwoording die Freud gebruikt om dit aan te duiden, valt het nogmaals op dat de drift een grensconcept is tussen lichaam en psyche: "...that unpleasure is always the

¹⁵ We sluiten ons hierbij aan bij de voetnoot die de Engelstalige uitgever in *Three essays on the theory of sexuality* (1978 [1905d], p. 217) scheef. Deze is: "It is scarcely necessary to explain that here as elsewhere, in speaking of the libido concentrating on 'objects', withdrawing from 'objects', etc., Freud has in mind the mental presentations (*Vorstellungen*) of objects and not, of course, objects in the external world." Uitgebreide uitleg over deze voorstellingen komen verder aan bod bij de bespreking van *The unconscious* (1978 [1915e]) en *Beyond the pleasure principle* (1978 [1920g]). We merken hier reeds op dat een confrontatie met de buitenwereld (woordelijk of 'in het echt') wel noodzakelijk is om over een voorstelling te beschikken.

¹⁶ We zagen reeds eerder dat het libido een metapsychologisch concept is. Dit houdt in dat enkel de effecten waarneembaar zijn. Doordat het libido zich bij het extern richten aan objecten koppelt, kan men de kwantitatieve veranderingen van het libido bestuderen adhv de effecten ervan op deze objecten (zie ook 2.1).

expression of a higher degree of tension, and that therefore what is happening is that a quantity in the field of material events is being transformed here as elsewhere into the psychical quality of unpleasure” (1978 [1914c], p. 85).

Freud (1978 [1914c], p. 76) geeft aan dat er dus een soort van antithese is tussen object-libido en Ik-libido: hoe meer de ene vorm aan bod komt, hoe minder de andere vorm ontlast wordt. Freud verwoordt het als volgt: “A strong egoism is a protection against falling ill, but in the last resort we must begin to love in order not to fall ill, and we are bound to fall ill if, in consequence of frustration, we are unable to love” (1978 [1914c], p. 85).

Het concept ‘libido’ krijgt in *On narcissism: an introduction* dus een nieuwe, concretere invulling: libido staat voor de energieconcentratie die ervoor zorgt dat het ego op de objecten (van seksuele verlangens) wordt gericht.

Freud herhaalt in *Beyond the pleasure principle* (Freud; 1978 [1920g], p. 50-52) nog eens enkele kenmerken van deze fase van zijn libidotheorie. Hij stelt dat er tijdens deze periode nog een duidelijk dominantie is van het lustprincipe als regelende instantie van het psychisch apparaat. Dit principe kan o.a. worden tegengewerkt door het realiteits- of zelfbehoudsprincipe. Merken we echter nogmaals op dat het zelfbehoudsprincipe vanaf nu niet meer alleen aan de Ik-driften wordt toegeschreven, maar ook aan het narcistisch libido.

.2.4 De drift als grensconcept

Dat Freud de drift als een grensconcept ziet tussen het psychische en het somatische, is reeds enkele keren ter sprake gekomen (zie 2.1 en 2.3). Om deze stelling uit te diepen, gaan we gebruik maken van drie werken van Freud: *Instincts and their vicissitudes* (Freud, 1978 [1915c]), *Lecture XXXII: Anxiety and instinctual life* (Freud, 1978 [1933a]) en *The unconscious* (Freud, 1978 [1915e]). We merken op dat het door Freud aangebrachte kwalitatief verschil tussen de driften blijft gelden; bij de bespreking van deze teksten gaat hier echter niet expliciet de nadruk op worden gelegd. Wat ons vooral interesseert is de dynamiek van de driften (en het libido) in deze werken.

.2.4.1 Instincts and their vicissitudes

Freud (1978 [1915c], p. 118-119) vertrekt bij de vraag naar de relatie tussen een drift en een stimulus. Het voornaamste verschil ligt in de oorsprong van de drift; in tegenstelling tot een stimulus is de drift niet afkomstig uit de externe wereld, maar uit het organisme zelf. Dit heeft enkele belangrijke gevolgen voor het organisme.

Ten eerste zullen er andere acties moeten worden ondernomen om aan een interne impuls te ontkomen dan aan een externe impuls. In het tweede geval blijkt vluchten veelal een adequate oplossing te zijn; dit is echter onmogelijk bij een intern gegenereerde stimulus. Freud (1978 [1915c], p. 126-127) stelt dat de verdediging tegen de driften vooral in de beweeglijkheid van de driften ligt ten aanzien van hun doel. Vier belangrijke mechanismen hierbij zijn: de omkering in het tegengestelde, de terugkeer naar het Ik van het subject, de verdringing en de sublimatie.

Ten tweede (1915c, p. 119-123) blijkt de impact ook te verschillen: een interne stimulus heeft een constante impact, terwijl een externe stimulus slechts een momentane impact heeft. Deze constante impact vergt veel meer moeite aan het zenuwstelsel om deze impulsen te beheersen.¹⁷ Ten gevolge van deze constante impact noemt Freud een interne stimulus ook wel een ‘behoefte’. Het verband met het lustprincipe ligt in het feit dat het uiteindelijke doel van elke behoefte bevrediging is.

¹⁷ In dit werk (1978 [1915c], p. 120) beschrijft Freud het bemeesteren van stimuli als de hoofdtaak van het centrale zenuwstelsel. Bij deze taak zou het centrale zenuwstelsel zich laten leiden door het lustprincipe.

Uiteindelijk komt Freud in dit werk tot de volgende definitie van de drift: “If now we apply ourselves to considering mental life from a *biological* point of view, an ‘instinct’ appears to us as a concept on the frontier between the mental and the somatic, as the psychical representative of the stimuli originating from within the organism and reaching the mind, as a measure of the demand made upon the mind for work in consequence of its connection with the body” (1978 [1915c], p. 121-122). Verder in dit werk zal Freud (1978 [1915c], p. 123) nog eens wijzen op het feit dat de bron van de drift dus in het lichaam zelf ligt en dat de stimulus die daaruit afkomstig is in het psychisme wordt voorgesteld door een drift. In het psychisme kent men enkel het doel van de driften, en niet de bron waaruit deze afkomstig is.

Freud (1978 [1915c], p. 140) besluit dit artikel met het opsommen van enkele karakteristieken van de drift: “...the essential feature in the vicissitudes undergone by instincts lies in *the subjection of the instinctual impulses to the influences of the three great polarities that dominate mental life*. Of these three polarities we might describe that of activity-passivity as the *biological*, that of ego-external world as the *real*, and finally that of pleasure-unpleasure as the *economic* polarity” (1978 [1915c], p. 140). We zijn deze polen inderdaad reeds tegengekomen in onze bespreking. De activiteit – passiviteit polariteit kwam aan bod bij het bespreken van de ontwikkeling van het libido; de Ik – externe wereld polariteit kwam aan bod bij de opsplitsing van het libido in object-libido en Ik-libido bij de bespreking van het narcisme; de lust – onlust polariteit vormt een onderdeel van het kwantitatieve aspect van het concept ‘libido’.

We gaan even dieper in op de verdringing. We zagen dat de verdringing gezien wordt als één van de verplaatsingen die de drift kan ondergaan om aan interne stimuli te ontkomen, aangezien het vluchten niet lukt. Later zal dit gebeuren op basis van het oordelen. In *Repression* (Freud, 1978 [1915d]) besluit Freud dat de verdringing zich tussen vlucht en veroordeling situeert. Freud vat de essentie van de verdringing als volgt samen: “The essence of repression lies simply in turning something away, and keeping it at a distance, from the conscious.” (1978 [1915d]), p. 47). Verdringing wordt dus gekenmerkt door de antithese bewust-onbewust. Het is het noodzakelijke mechanisme dat ervoor zorgt dat iets (een voorstelling), niet bewust wordt.

.2.4.2 Lecture XXXII: Anxiety and instinctual life

Freud zal in *Lecture XXXII: Anxiety and instinctual life* (1978 [1933a]; p. 85) zal het probleem van de angst als een combinatie van lust- en onlustgevoelens behandelen. Freud geeft aan dat er een verschil is tussen realistische angst en neurotische angst. Realistische angst is een gevolg van het verwachten van een kwetsuur afkomstig van externe stimuli. Neurotische angst zou het gevolg zijn van een transformatie van het libido in angst. Het verschil ligt dus in het feit dat de neurotische angst afkomstig is van een innerlijke angst; deze wordt echter niet herkend als zijnde een innerlijke angst.

In *Vocabulaire de la psychanalyse* lezen we onder de uitleg voor het libido het volgende: “Si «...certaines conditions psychiques font partiellement défaut» l’excitation sexuelle endogène n’est pas maîtrisée, la tension ne peut se trouver psychiquement utilisée, il y a clivage entre le somatique et le psychique et surgissement de l’angoisse” (1997, p. 225). Met deze woorden wijzen Laplanche en Pontalis er dus op dat wanneer er een onevenwichtige verhouding is tussen de psychische voorstelling en de fysieke excitatie, er angst ontstaat.

.2.4.3 The unconscious

In *The unconscious* (1978 [1915e], p. 177-179) poneert Freud een belangrijke stelling met betrekking tot een karakteristiek van de drift: “De antithese bewust – onbewust is niet toepasbaar op de driften”¹⁸. Dit is een belangrijke aanpassing ten opzichte van *Instincts and their vicissitudes*, aangezien Freud in dat werk de drift als een psychische voorstelling van een interne stimulus beschouwde. Dit had tot gevolg dat de drift bewust of onbewust kon worden, aangezien voorstellingen dit kenmerk bezitten.

¹⁸ Het onbewuste is binnen Freuds theorie een metapsychologisch concept. Het invoeren van de assumptie van het onbewuste was vooral een praktische aangelegenheid; zonder deze assumptie was hij niet in staat om een grote variëteit aan klinische fenomenen te verklaren, of zelfs te beschrijven. Freud geeft hier dus aan dat één van zijn fundamentele theoretische concepten niet van toepassing is op de driften.

Nu stelt Freud dat een drift op zich nooit een bewust object kan worden; enkel de voorstelling of het affect dat ermee gepaard gaat, kan bewust worden. Ook in het onbewuste kan een drift enkel worden voorgesteld door een voorstelling. Indien een drift zich dus niet zou vasthouden aan een voorstelling of een affect, zouden we nooit kunnen weten dat het er is.

Het mechanisme van de verdringing kan ervoor zorgen dat een voorstelling, die gekoppeld is aan een bepaalde driftimpuls, niet in het bewustzijn komt. Dit voorkomt de ontwikkeling van bepaalde affecten en de omzetting in musculaire activiteiten, die door het bewustzijn worden gereguleerd.¹⁹ (Het belang van dit kenmerk van de drift zal duidelijker worden bij de bespreking van de psychose)

.2.5 Shift in Beyond the pleasure principle (Freud, 1978 [1920g])

Beyond the pleasure principle heeft een zoekend karakter. In de *Editor's note* (1978 [1920g], p. 3-4) lezen we dat Freud het jaar voorafgaand aan dit werk reeds verschillende concepten in vraag begon te stellen. Freud begint dit werk met het zoeken naar voorbeelden die het lustprincipe tegenspreken. Dit principe was tot dan toe een impliciete assumptie van veel aspecten van zijn theorievorming. Verder zal Freud in deze verhandeling een driftmatig karakter toewijzen aan de herhalingsdwang. Het zal pas naar het einde van het werk toe zijn dat Freud de implicaties van zijn zoekwerk toepast op de libidotheorie. Het is ook de eerste keer dat de destructiviteit concreet aan bod komt binnen zijn theorie.

¹⁹ Het voorkomen van musculaire activiteiten is van belang gezien het feit dat een uit het organisme afkomstige stimulus een andere reactie vraagt dan een extern afkomstige stimulus (zie 2.4.1).

.2.5.1 Het lustprincipe op de helling

Het lustprincipe staat voor een tendens naar stabiliteit. Lust en onlust worden gezien als een kwantiteit van psychische excitatie. Dit principe kan worden tegengewerkt door het realiteitsprincipe (of zelfbehoudprincipe); er is dan een tijdelijke tolerantie van onlust als indirecte weg naar lust. Ook de verdringing zorgt voor een inhibitie van het lustprincipe (1978 [1920g], p. 9-11).

Soms worden er echter elementen opgeroepen die nooit tot lust zouden hebben kunnen leiden, nu niet en vroeger ook niet. Deze elementen zijn altijd onverenigbaar geweest met de realiteit; ze worden herhaald in de herhalingsdwang (1978 [1920g], p. 20). Deze herhalingsdwang overstijgt dus het lustprincipe.

Ter verduidelijking haalt Freud een voorbeeld aan. Hij verwijst naar de geboorte van een nieuwe baby in een gezin. Het reeds aanwezige kind kan hierdoor het gevoel hebben dat het minder liefde (aandacht) krijgt van de ouders. Deze gebeurtenis kan ertoe leiden dat het kind negatieve emoties ervaart. Deze pijnlijke emoties zullen later worden herhaald in de overdracht (naar anderen toe, zo ook in de analyse).

.2.5.2 Koppeling van de herhalingsdwang aan de drift

Aan de basis van de meeste interne excitaties liggen de driften. De impulsen die hieruit voortkomen zijn vrij beweeglijke processen die aandringen op een ontlading. Het is slechts mogelijk voor het lustprincipe om een invloed uit te oefenen op deze driften nadat ze gebonden zijn geworden aan een bepaalde voorstelling.

Zolang de impulsen niet gebonden zijn, staan ze onder de herhalingsdwang.²⁰ Onder deze omstandigheden kan een drift nu gedefiniëerd worden als een drang, eigen aan een levend organisme, die gericht is op het herstellen van een vroegere toestand. Deze toestand werd in een eerder stadium verlaten onder invloed van externe krachten.

Door het willen herstellen van een vroegere toestand worden de driften nu als conservatief gezien (1978 [1920g], p. 34-36).

²⁰ Ter verduidelijking merken we op dat Freud in *The unconscious* (1978 [1915e]) ervan uitging dat een drift slechts kenbaar werd nadat deze zich aan een voorstelling had gekoppeld. In *Beyond the pleasure principle* (1978 [1920g]) geeft hij dus aan dat de drift ook in een ongebonden toestand effecten kan hebben (en dus kenbaar kan worden), nl. doorheen de herhalingsdwang.

.2.5.3 Gevolgen voor de libidotheorie

Op een gegeven moment zal Freud (1978 [1920g], p. 52-53) de tegenstelling tussen de Ik-driften en de seksuele (narcistisch libido en object libido) driften vervangen door de tegenstelling doodsdrijf en levensdrijf. Deze twee driften worden vanaf nu als de ‘nieuwe’ basisdriften gezien. In *An outline of psychoanalysis* (1978 [1940a], p. 148) formuleert Freud dit als volgt: “After long hesitations and vacillations we have decided to assume the existence of only two basic instincts, *Eros* and *the destructive instinct*... we also call it the *death instinct*.” .

We vermeldden reeds dat de driften conservatief zijn en dat ze aandringen op herhaling. De levensdrijf is op 3 manieren conservatief. Zoals de doodsdrijf streeft ze ernaar om een vroegere toestand te herstellen. Deze vroegere toestand is niet zo gemakkelijk te vinden. Freud (1978 [1920g], p. 57) gebruikt de mythe uit Plato’s *Symposium* waarin wordt gesteld dat er oorspronkelijk drie geslachten waren: de man, de vrouw en hun eenheid. Het is deze eenheid waar de levensdrijf naar streeft. Het tweede conservatieve kenmerk van de levensdrijf is zijn resistentie tegen externe invloeden. Ten slotte zorgt ze ook voor het behoud van het leven. De levensdrijf werkt de doodsdrijf, die als doel de dood heeft, dus tegen.

Deze conceptuele veranderingen zorgen ervoor dat Freuds (1978 [1920g], p. 53-54) driftheorie nog dualistischer wordt dan voordien het geval was. Het libido wordt gezien als de onderliggende energie van de levensdrijf, de Eros. Ook de zelfbehoudsdriften worden binnen de levensdrijf gesitueerd. De doodsdrijf, Thanatos, maakt dus geen deel uit van de seksuele drift; er bestaat ook geen term om diens onderliggende energie aan te duiden. De doodsdrijf bevat voor het eerst een duidelijk destructief karakter binnen de driftheorie.

.2.6 The Ego and the Id: naar een dynamiek van het libido?

In *The Ego and the Id* (Freud, 1978 [1923b]) zal Freud komen tot een nieuwe beschrijving van de werking van het psychisme. Zoals hij zelf reeds in het voorwoord aangeeft (1978 [1923b], p. 12), is dit werk een verdere ontwikkeling van *Beyond the pleasure principle*. Freud stelt echter dat *The Ego and the Id* een betere onderbouwde basis heeft. Hij schrijft hierover: “It is more in the nature of a synthesis than of a speculation (...)” (1978 [1923b], p. 12).

.2.6.1 Herziening van de antithese bewust – onbewust

Freud (1978 [1923b], p. 13-15) vat het eerste hoofdstuk aan met het herhalen van het belang van de opdeling van het psychische in de antithese bewust en onbewust: “The division of the psychical into what is conscious and what is unconscious is the fundamental premiss of psycho-analysis; and it alone makes it possible for psycho-analysis to understand the pathological processes in mental life (...)” (1978 [1923b], p. 13). Deze opsplitsing kan zowel vanuit een dynamische, een descriptieve als een topologische invalshoek bekeken worden.

Het dynamische wijst op de functie van een psychische toestand. Het descriptieve wijst op een bepaalde kwaliteit (meer bepaald bewust of onbewust) die kan worden toegewezen aan die psychische toestand. In het dynamisch opzicht heeft het onbewuste slechts één betekenis, namelijk een plaats waar het verdrongen materiaal zit. In descriptief opzicht bevat het onbewuste ook latente voorstellingen, d.w.z. voorstellingen die niet bewust waren op een bepaald ogenblik; deze toestand was echter niet het gevolg van een verdringing (1978 [1923g], p. 15,18; Appendix A, p. 60-62). Met de topologische aanduiding probeerde Freud de psyché op te splitsen in een bepaalde structuur, een systeem (1978 [1923g], p. 5).

Aanvankelijk had Freud (1978 [1923b], p. 17-18) gesteld dat, structureel gezien, het Ik de coherente organisatie van de mentale processen in ieder individu voorstelde. Het Ik is verbonden met het bewustzijn en controleert de (spannings)ontladingen naar de externe wereld toe. Freud ontdekt echter dat het Ik ook onbewuste elementen bevat en ziet zich dus ook vanuit structureel opzicht genoodzaakt zijn antithese bewust – onbewust te vervangen.

Ter vervanging van deze antithese komt er nu een tripologie: Es – Ik – Opper-Ik. Algemeen kunnen we stellen dat het Es voor een verduidelijking zal zorgen van het concept van het onbewuste; het Ik nu een bewust en een onbewust deel bevat (het is een deel van het Es dat onder invloed van de externe wereld beïnvloed wordt om het lustprincipe te vervangen door het realiteitsprincipe) en het Opper-Ik eisen stelt tegenover het Ik; één van zijn functies is o.a. het vormen van idealen (1978 [1923b], p. 25, 28-29).

.2.6.2 Gevolgen voor de libidotheorie

In het derde hoofdstuk duidt Freud erop dat een eerste gevolg van zijn structurele wijzigingen impliceert dat de basis van het libido niet meer in het Es wordt gesitueerd, maar in het Ik. In een voetnoot geeft Freud een treffende vergelijking met zijn theorie in *On narcissism: an introducing* (1978 [1914c]) die op de evolutie van zijn werk duidt: “Now that we have distinguished between the ego and the id, we must recognize the id as the great reservoir of libido indicated in my paper on narcissism. The libido which flows into the ego owing to the identifications described above brings about its secondary narcissism.” (1978, [1923b], p. 30). We herhalen dat bij het secundaire narcisme de verandering van object-libido naar narcistisch libido inhoudt dat bepaalde seksuele doelen worden opgegeven, gedeseksualiseerd worden; er gebeurt als het ware een soort van sublimatie.

Ook het vierde hoofdstuk (1978 [1923b], p. 40-47) wijdt hij aan de implicaties van zijn veranderingen voor de drifttheorie. Bij deze bespreking vertrekt hij van de opdeling van de driften in een levensdrift en een doodsdrift. Deze dualistische visie brengt hem ertoe om een fysiologisch equivalent te zoeken voor deze tweedeling. Hierbij veronderstelt hij dat er in elke levende cel een mechanisme aanwezig is dat ervoor zorgt dat beide driften werkzaam zijn; zij het wel in verschillende mate. Het belang van deze veronderstelde samenwerking wordt door Freud als volgt geformuleerd: “This hypothesis throws no light whatever upon the manner in which the two classes of instincts are fused, blended and alloyed with each other; but that this takes place regularly and very extensively is an assumption *indispensable*²¹ to our conception

²¹ Eigen cursivering.

(1978 [1923b], p. 41)”. Vervolgens zal hij verschillende mogelijkheden overlopen om de driften tot uiting te laten komen.

Een eerste manier om de doodsdrijf tot uiting te laten komen is de volgende: “It appears that, as a result of the combination of unicellular organisms into multicellular forms of life, the death instinct of the single cell can successfully be neutralized and the destructive impulses be diverted on to the external world through the instrumentality of a special organ. This special organ would seem to be the muscular apparatus.” (1978 [1923b], p. 41). De doodsdrijf zou dan tot uiting komen door zich extern te richten. We zien hier dus hoe Freud een theorie bouwt rond vragen die o.a. voorkwamen in zijn werk *Instincts and their vicissitudes* (1978 [1915c]). In dat werk geeft hij aan dat het organisme vooral ontsnapt aan de interne impulsen door de beweeglijkheid van de driften. Het mechanisme van de verdringing zou deze externalisatie tegenhouden. Nu differentieert Freud dus de werking tussen de doodsdrijf en de verdringing.

Een tweede manier waarop de doodsdrijf zich laat kennen is door zich ‘in dienst te stellen’ van de levensdrijf. De reden hiervoor is om tot een betere ontladingsmanier te komen. In *An outline of psycho-analysis* (Freud, 1978 [1940a] p. 149) geeft Freud een voorbeeld van deze ‘samenwerking’ tussen doodsdrijf en levensdrijf. Zo zien we reeds in de orale fase dat het kind het voedsel, dat dan als seksueel object dienst doet, vernietigt, met als doel incorporatie. Freud geeft hierin aan dat de levensdrijf ook destructieve elementen kent, maar deze staan in functie van een groter geheel.

Uit deze gegevens maakt Freud een generalisatie. Hij komt tot het besluit dat een libidinale regressie het gevolg is van een ‘ontbinding’, het stopzetten van de samenwerking tussen de levensdrijf en de doodsdrijf. Als voorbeeld geeft hij hierbij de regressie van een genitale naar een sadistisch-anale fase. We citeren: “The sadistic component of the sexual instinct would be a classical example of a serviceable instinctual fusion; and the sadism which has made itself independent as a perversion would be typical of a defusion, though not of one carried to extremes.” (1978 [1923b], p. 41-42).

.2.7 Latere werken

Na *The Ego and the Id* (1978 [1923b]) brengt Freud geen wezenlijke veranderingen meer toe aan zijn libidetheorie. Het thema zal wel nog hernomen worden in werken zoals *The economic problem of masochism* (Freud, 1978 [1924c]), het reeds hoger aangehaalde *An outline of psycho-analysis* (Freud, 1978 [1940a]) en andere. Als laatste werk bespreken we hier Freuds artikel *Negation* (Freud, 1978 [1925h]). In dit artikel doet Freud een poging om het mechanisme van de verdringing te koppelen aan de levensdrift en de doodsdrijf.

In *Negation* (Freud, 1978 [1925h], p. 235-236) zal Freud de voorwaarden voor de verdringing van dichterbij bekijken. Eén van de voorwaarden om een terugkeer van het verdrongene mogelijk te maken, is de negatie.²² Hij beschrijft het als volgt: “Negation is a way of taking cognizance of what is repressed; indeed already a lifting of the repression, though not, of course, a acceptance of what is repressed.” Verder vervolgt hij: “to negate something in a judgement is, at bottom, to say: this is something which I should prefer to repress.” Een negatie is dus een bewijs dat er iets verdrongen is geweest.

Freud gaat in deze tekst nog eens in op het vraagstuk van de realiteit. Volgens hem zou het bestaan van een voorstelling op zich als garantie kunnen dienen voor het bestaan van het voorgestelde in de realiteit. Hieruit volgt dat het geen doel op zich is om een object in de realiteit te vinden dat met het voorgestelde object overeen komt maar om een object terug te vinden om zichzelf ervan te overtuigen dat het nog steeds bestaat.

Hij komt tevens tot het besluit dat het beoordelen door het Ik (dat het realiteitsprincipe omvat) gebeurt in overeenkomst met het lustprincipe. Hij schrijft hierover: “The polarity of judgement appears to correspond to the opposition of the two groups of instincts which we have supposed to exist. Affirmation – as a substitute for uniting – belongs to Eros; negation – the successor to expulsion – belongs to the instinct of destruction. The general wish to negate, the negativism which is displayed by some psychotics, is probably to be regarded as sign of a defusion of instincts that has taken place through a withdrawal of the libidinal components. But the performance of the

²² We zullen in *Psycho-analytic notes on an autobiographical account of a case of paranoia (dementia paranoides)* (Freud, 1978 [1911]), zien dat Freud o.a. ook de fixatie als noodzakelijke voorwaarde ziet voor een verdringing.

function of judgement is not made possible until the creation of the symbol of negation has endowed thinking with a first measure of freedom from the consequences of repression and, with it, from the compulsion of the pleasure principle.” Affirmatie en negatie worden dus respectievelijk toegewezen aan de levensdrift en de doodsdrijf.

3 LIBIDOTHEORIE EN PSYCHOSE

De Belangrijkste werken van Freud betreffende de psychose, waarin hij ook het libido bespreekt, zijn binnen het kader van deze scriptie *Psycho-analytic notes on an autobiographical account of a case of paranoia (dementia paranoides)* (Freud, 1978 [1911c [1910]]), *Mourning and melancholia* (Freud, 1978 [1917e [1915]]), *Neurosis and psychosis* (Freud, 1978 [1924b [1924]]) en *The loss of reality in neurosis and psychosis* (Freud, 1978 [1924e]).

.3.1 Mechanismen in de psychose

In *Psycho-analytic notes on an autobiographical account of a case of paranoia (dementia paranoides)* (1978 [1911c [1910]]) zal Freud zijn libidotherapie toepassen op de psychose; in dit geval de paranoia.

Aanvankelijk zag Freud de paranoia als een afweerneurose met als voornaamste mechanisme de projectie (1978 [1911c [1910]], p. 4). Bij de projectie gaat het om een innerlijke waarneming die onderdrukt wordt. Wanneer de inhoud van deze waarneming bepaalde veranderingen heeft ondergaan, wordt deze ervaren als van buiten komende. Freud zal echter opmerken dat de projectie ook in de neurose voorkomt. Hiermee was het karakteristieke van de psychose dus nog niet aangeduid.

Zijn tweede hypothese betreft het mechanisme van de symptoomvorming; meer bepaald de verdringing. Freud zal het verdringingsproces in de psychose als volgt beschrijven: “We may say, then, that the process of repression proper consists in a detachment of the libido from people- and things- that were previously loved.” (1978 [1911c [1910]], p. 71).

Inhoudelijk heeft hij het over de verdringing van een homoseksuele wensfantasie. Om deze koppeling te begrijpen zijn wij genoodzaakt de link te leggen met de ontwikkeling van het libido. Na het stadium van het narcisme zou deze ontwikkeling als

volgt verlopen: “The line of development then leads on to the choice of an external object with similar genitals – that is, to homosexual object-choice – and thence to heterosexuality. (...) After the stage of heterosexual object-choice has been reached, the homosexual tendencies are not, as might be supposed, done away with or brought to a stop; they are merely deflected from their sexual aim and applied to fresh uses.” (1978 [1911c [1910]], p. 61). Freud zal dit vervolledigen met erop te wijzen dat het eindpunt van de paranoia erin is gelegen in het feit dat om homoseksuele wensfantasie af te weren juist met een vervolgingswaan gereageerd wordt.” (1978 [1911c [1910]], p. 63).

Structureel gezien is er een terugkeer (regressie) naar een eerdere fixatie van het libido, dit vormt een noodzakelijke voorafgaande fase aan de verdringing. Deze fixatie²³ bevindt zich in het stadium van het narcisme bij de paranoia.

De oorzaak voor deze verdringing wordt, net zoals in de neurose, bij een frustratie gelegd. Bij Schreber wijdt Freud het element van de frustratie toe aan zijn kinderloosheid. Hierover zegt hij: “Dr. Schreber may have formed a phantasy that if he were a woman he would manage the business of having children more successfully; and he may thus have found his way back into the feminine attitude towards his father which he had exhibited in the earliest years of his childhood. (1978 [1911c [1910]], p. 58).” Zo zal Freud aangeven dat het verzet van Schreber tegen deze libidineuze impuls, zoals o.a. tegen de gedachte bij het ontwaken waarbij hij denkt dat het mooi moet zijn om de bijslaap als vrouw te ondergaan, tot het conflict zal leiden waaruit de ziekteverschijnselen zullen voortvloeien (1978 [1911c[1910]], p. 43). Freud zal zeggen dat de erosie van homoseksuele impuls aan de basis van Schrebers aandoening ligt (1978 [1911c [1910]], p. 45).

²³Freud zal in deze fase van zijn theorie de fixatie als volgt beschrijven: “Fixation can be described in this way. One instinct or instinctual component fails to accompany the rest along the anticipated normal path of development, and, in consequence of this inhibition in its development, it is left behind at a more infantile stage.” (1978 [1911c[1910]], p. 67). De fixatie zorgt voor de dispositie van de regressie. (1978 [1911c[1910]], p. 67).

Het veralgemenen van alle bevindingen omtrent de paranoïa bij Schreber naar de psychose in het algemeen is niet mogelijk. Zo geeft Freud aan dat niet elke psychose gekenmerkt wordt door een terugkeer naar het narcisme. Zo zou de terugkeer van het libido in de schizofrenie verder reiken, namelijk naar de infantieeler auto-erotiek.

In *Mourning and Melancholie* (Freud, 1978 [1917e [1915]]) geeft hij aan dat zowel de rouw als de melancholie te maken hebben met een verlies (van een object). In de rouw is het object echter extern gesitueerd, terwijl het in de melancholie om een verlies in het Ik betreft. Het mechanisme zou als volgt verlopen: “There (slaat op de teruggetrokken libido in het Ik), however, it was not employed in any unspecified way, but served to establish an identification of the ego with the abandoned object. (...) In this way an object-loss was transformed into an ego-loss and the conflict between the ego and the loved person into a cleavage between the critical activity of the ego and the ego as altered by identification (1978 [1917e [1915]], p. 249)”.

Freud merkt hierbij op dat er twee voorwaarden aanwezig moeten zijn: er moet een strenge fixatie geweest zijn aan het object enerzijds, maar anderzijds is er weinig weerstand om deze fixatie te behouden. Hiermee wijst hij op het feit dat het object-libido bij het tegenkomen van obstakels een soort regressie meemaakt naar het (orale stadium van het) narcisme. Identificaties aan objecten en loskoppelen van deze objecten (waarbij andere objecten ter identificatie worden gezocht) is het normale neurotische mechanisme. Bij de melancholie gaat deze loskoppeling gepaard met een terugkeer naar het narcisme.

.3.2 De realiteit op de helling

In *Neurosis and psychosis* (Freud 1978 [1924b [1923]]) en in *The Loss of reality in neurosis and psychosis* (Freud, 1978 [1924e]) zal Freud de hypothese uit *The Ego and the Id* (1978 [1923b]) toepassen op de psychose.

Neurosis and psychosis (1978 [1924e]) is het eerste werk van Freud over de neurose en de psychose nadat hij zijn nieuwe topologie had ingevoerd. Freud hanteert hierin de volgende stelling als belangrijkste genetisch verschil tussen de neurose en de psychose: “neurosis is the result of a conflict between the ego and its id, whereas psychosis is the analogous outcome of a similar disturbance in the relations between the ego and the external world.” (1978 [1923b], p. 149). De neurose zou dus het resultaat zijn van een

conflict tussen het Es en het Ik; de psychose daarentegen is het resultaat van een conflict tussen het Ik en de externe wereld.

In 1923 heeft Freud de functie van het Ik onder andere beschreven als een intermediaire instantie tussen de externe wereld en het Es. In de neurose weigert het ego een sterke driftmatige impuls te aanvaarden of er een motorische reactie voor te zoeken. Zodoende verbiedt het ego de impuls om het te verdringen. Een mogelijke reactie hierop is de symptoomvorming. De externe wereld wordt door twee manieren door het Ik gecontroleerd; namelijk aan de hand van het presenteren van percepties ofwel aan de hand van de opgeslagen percepties in het geheugen (herinnering).

In de psychose zou deze controle door het Ik anders verlopen; zo wordt er soms niets van de externe wereld gepercipieerd. Er wordt dan een nieuwe interne wereld opgebouwd die beantwoordt aan de verlangens van het Es. De basis hiervoor zal Freud in een frustratie uit de kindertijd situeren. De oorzaak van deze frustratie is aanvankelijk altijd extern, maar zal in de psychose door het Opper-Ik worden overgenomen.

In *The loss of reality in neurosis and psychosis* (Freud, 1978 [1924e]) zal Freud terugkomen op zijn stelling uit *Neurosis and psychosis* (1978 [1924b [1923], p. 135). Het afwenden van de externe wereld (realiteit) gebeurt niet enkel in de psychose. Freud stelt: “that every neurosis disturbs the patient’s relation to reality in some way, that it serves him as a means of withdrawing from reality, and that, in its severe forms, it actually signifies a flight from real life.”

De vertekening van de realiteit gebeurt in beide gevallen in twee stappen. Zo zal er in de neurose eerst een overeenstemming zijn met en later een vlucht uit deze realiteit. In de psychose gebeurt er eerst een vlucht en zal later een nieuwe interne wereld opgebouwd worden. Het herstel van het verlies in de realiteit gebeurt hier niet ten koste van het Es, maar door het creëren van een nieuwe realiteit. De vroegere relaties ten opzichte van de realiteit worden veranderd. Er is nu een noodzaak aan percepties die overeenstemmen met deze realiteit. Dit komt o.a. tot uiting in de hallucinatie.

De vertekening van de realiteit is in beide gevallen de tweede stap, maar zal in de neurose de uiting zijn van een mislukte verdringing.

.3.3 Psychose binnen Freuds theorie

We benadrukken Freuds impliciete idee waarbij de psychose een ernstigere pathologie zou zijn dan de neurose heerst. Reden hiertoe is vooral het feit dat, vanuit de toenmalige psychoanalytische theorie, de psychose als onbehandelbaar werd gezien. Freud zal herhaaldelijk beweren dat de basis hiervan de terugtrekking van het libido op het Ik is. In verschillende werken zoals in o.a. in *Types of onset of neurosis* (Freud, 1978 [1912c]) zal hij vaak de link leggen tussen het ontstaan van een neurose en de libidotheorie. Dit zal hij vaak met het woord ‘genetisch’ aanvullen zoals in *Neurosis and psychosis* (1978 [1924e]) (zie hoger).

We merken op dat de chronologie van de stadia door Freud bepaald wordt naargelang de ernst van de pathologie. Gemeenschappelijk aan alle vormen van psychose is dat de libidinale fixatie heel vroeg wordt gesitueerd. In tegenstelling hieraan zal hij de verdringing in een veel later ontwikkelingsstadium plaatsen. Binnen dit kader zal Freud bij de bespreking van de psychose stadia plaatst binnen het narcisme zelf (zo beschrijft hij de melancholie als een terugkeer naar de orale fase van het narcisme) om zo tot een ordening te komen in ernst van de psychotische stoornis. Opmerkelijk is dat we deze opdelingen binnen het narcisme niet eerder zijn tegengekomen in onze bespreking van de teksten die de ontwikkeling van het libido in het algemeen schetsen.

We kunnen dus besluiten dat Freud in dit stadium van zijn theorie impliciete assumpties handhaaft om het verschil tussen neurose en psychose aan te geven.

4 BESLUIT

We vertrokken bij het differentiëren tussen Freuds drifttheorie en de eraan verwante concepten. Instincten verschillen van driften inzake hun verloop, variatie en het te bereiken doel. Bij de driften heeft Freud een opdeling gemaakt tussen de Ik-driften (zelfbehoudsdriften) en de seksuele driften. Deze seksuele driften vormen de basis van zijn libidotheorie. Gemeenschappelijk aan de drift en het libido is dat ze elk een object, doel en bron hebben. Vervolgens hebben we Freuds libidotheorie gesitueerd binnen zijn drifttheorie. Aanvankelijk beweerde Freud ook dat ze beiden gereguleerd werden door het lustprincipe.

Freud zal gedurende zijn leven veranderingen brengen aan de libidotheorie. Over heel deze evolutie zijn er echter twee aspecten gelijk gebleven, namelijk het feit dat het libido uit een kwalitatief en een kwantitatief aspect bestaat. Het kwalitatieve wijst op het seksuele karakter; het kwantitatieve duidt op het economische aspect betreffende de verdeling van de onderliggende energie. Deze verdeling wordt hoofdzakelijk door het lustprincipe geregeld; een teveel aan onlust zal er voor zorgen dat het organisme het libido anders gaat verdelen.

In *Three essays on the theory of sexuality* (1978 [1905d]) bestudeert Freud de ontwikkeling van de geslachtsdrift tijdens de kinderjaren. Hij noemt dit de infantiele seksualiteit. Deze bestaat uit partiële driften die achtereenvolgens geassocieerd worden met een orale, dan sadistisch-anale en later een fallische fase.

Kenmerkend hiervoor is dat de driften objectloos (auto-erotisch) zijn en dat ze object kunnen zijn van regressie, fixatie en sublimatie. Freud zal eveneens opmerken dat de Ik-driften en de seksuele driften in deze fasen nog steeds niet als zelfstandige driften te onderscheiden zijn. Naar het einde toe van elke fase zal dit wel het geval zijn.

In zijn werk *On narcissism: an introduction* (1978 [1914c]) zal hij de overgang van het auto-erotisme naar de latere objectliefde in de volwassenheid mogelijk achten via het narcisme. In deze fase zal het subject zijn eigen lichaam als object nemen. Freud ontwikkelt hier de these dat er twee soorten narcisme bestaan: het primair en het secundair narcisme. Het primair narcisme is gelijk te stellen met de auto-erotische beginsituatie: er is nog steeds geen externe gerichtheid. Vooraleer we van secundair narcisme kunnen spreken zal het libido eerst naar buiten gericht moeten zijn. Wanneer er, na deze externe gerichtheid, een terugtrekking van het libido gebeurt, spreekt men van secundair narcisme. Om dit duidelijk weer te geven zal Freud het libido opsplitsen in een Ik-libido en een object-libido. We wijzen er nogmaals op dat deze Ik-libido niet gelijk te stellen is met de ik-driften, aangezien het Ik-libido op zijn beurt een onderdeel vormt van het libido. Met deze opsplitsing benadrukt Freud het verschil dat er is tussen de buitenwereld en het subject. Het is ook in deze periode dat Freud zijn werk over Schreber gepubliceerd heeft. In deze gevalstudie beschrijft hij hoe de ontwikkeling van het libido bij de psychotisch subject naar het narcisme regresseert. Hiervoor moet hij zijn theorie over het narcisme bijstellen. Nadat het narcisme doorlopen is geweest, zal het libido via een homoseksuele objectkeuze naar een heteroseksuele objectkeuze

evolueren. Het is het verloop via deze - voor de psychoticus ondraaglijke - homoseksuele objectkeuze die ervoor zorgt dat het psychotisch subject zich genoodzaakt ziet zich te verdedigen. Dit kan onder andere door de constructie van een waan.

In *The unconscious* (1978 [1915 e]) zal Freud aangeven dat een drift op zich nooit gekend kan worden. Enkel wanneer deze aan een voorstelling wordt gekoppeld, kan ze onderkend worden. Daarvóór zal ze dus geen effecten kunnen sorteren. Hier zal echter verandering in komen met *Beyond the pleasure principle* (1978 [1920g]) waarin hij het primaat van het lustprincipe omvergooit. Bepaalde elementen zullen nooit tot lust leiden. Ze zullen eveneens nooit verenigbaar zijn met de realiteit: deze manifesteren zich in de herhalingsdwang. Dit heeft tot gevolg dat Freud nogmaals zijn theorie over het libido zal wijzigen. De tegenstelling tussen de Ik-driften en de seksuele driften wordt vervangen door de tegenstelling levensdrift - doodsdrift. Het libido zal vanaf nu gezien worden als de onderliggende energie van de levensdrift.

In *The Ego and the Id* (1978 [1923b]) tekent Freud een nieuwe topologie uit betreffende de structurele indeling van de psyché. Vernieuwend voor de libidotheorie is de benadruking dat de doodsdrift regelmatig in dienst staat van de levensdrift. Deze structurele aanpassing heeft echter ook gevolgen voor zijn theoretiseren rond de psychose. Vanaf nu zal hij er op wijzen dat het fundamentele probleem in de psychose een verkeerd realiteitsbesef is. Hij toont in *The loss of reality in neurosis and psychosis* (Freud, 1978 [1924e]) aan dat de neurose eveneens een probleem heeft met de realiteit. In de neurose zal dit echter het gevolg zijn van een verdringing. In zijn werk *Negation* (1978 [1925]) plaatst hij de mogelijkheidsvoorwaarden voor de verdringing bij een vroeger gesitueerd proces, namelijk de affirmatie en de negatie-mogelijkheid. Freud zal deze processen respectievelijk koppelen aan de levensdrift en de doodsdrift.

Hieruit kunnen we besluiten dat het problematische aan Freuds theorie is dat hij in een poging om de psychose te begrijpen, zijn concepten, die afkomstig zijn uit zijn neurose-theorie, wil toepassen op de psychose. Aanvankelijk zal hij hiervoor verwijzen naar het narcisme: de terugtrekking uit de wereld door het psychotisch subject is het gevolg van een regressie van het libido naar het narcistisch stadium. Later situeert hij het probleem eerder in een mechanisme dat voor de realiteitstoetsing moet zorgen;

hieraan koppelt hij de levensdrift en de doodsdrift. Freud zal echter niet veel verder komen dan een beschrijving; hij slaagt er niet in om de regressie als zodanig te verklaren. Hij zal tijdens heel zijn werk volhouden dat het vanuit psychoanalytisch oogpunt onmogelijk is om psychotici te behandelen. Deze kloof tussen theorie en praktijk lijkt onoverbrugbaar.

DEEL 2: LACANS PARCOURS

Zoals we reeds in de inleiding vermeldden, gaan we Lacans parcours bekijken door het op te delen in vier periodes. We beginnen bij de eerste periode waarbij we zijn vroege geschriften bespreken. Verder beperken we ons tot de overgang tussen de tweede (waar het imaginaire op het voorplan staat) en derde (waar het symbolische op de voorgrond staat) periode, met aansluitend een deel over het verdere verloop van zijn parcours.

5 LACANS VROEGE GESCHRIFTEN

Tijdens de periode van zijn proefschrift *La psychose paranoïaque dans ses rapports avec la personnalité* (Lacan, 1975 [1932]) bestudeert Lacan een geval van paranoia met name het geval “Aimée”. Hij onderzoekt de antecedenten en ontketenende factoren die ertoe leidden dat Aimée de door haar geïdealiseerde actrice neerstak. Lacan benadrukt dat er geen duidelijke waan aanwezig is van waaruit ze deze daad gesteld heeft. Hij zal hier spreken over de kakon als motiverende factor voor de passage à l’acte: “(...) le sujet veut tuer ici non plus son moi ou son sur-moi, mais sa maladie ou, plus généralement, ‘le mal’, le κακόν de von Monakow et Mourgue (...)” (1975 [1932], p. 302). Deze van oorsprong Griekse term is afkomstig uit een werk van Guiraud en wijst aanvankelijk op het slechte, de ziekte. In *Propos sur la causalité psychique* (Lacan, 1999 [1946], p. 175) zal hij benadrukken dat deze kakon iets intrinsieks aan het individu is: “il (Guiraud) s’attache à reconnaître que ce n’est rien d’autre que le kakon de son propre être, que l’aliéné cherche à atteindre dans l’objet qu’il frappe”. In *L’agressivité en psychanalyse* (Lacan, 1999 [1948]) vormt de kakon, die door Lacan als iets obscuurs benoemd wordt, nog steeds een mysterieuze motiverende oorzaak voor agressieve daden binnen de psychose.

Maleval zal in zijn artikel *Logique du meurtre immotivé* (Maleval, 1999, p. 47) erop wijzen dat de kakon en het freudiaanse Es gerelateerde termen zijn: “ces deux concepts contribuent à situer la cause des meurtres immotivés dans “le silence des pulsions (...)”

Hij maakt er ons tevens op attent dat Lacan in zijn tweede seminarie aangeeft dat de doodsdrift hoofdzakelijk in stilte ‘werkt’.²⁴ (Maleval, 1999, p. 45).

Het verloop naar de daad (passage à l’acte) toe, zou als volgt gaan: het psychotische subject zou aanvankelijk een gevoel van een op til zijnd onheil ervaren. Dit gaat gepaard met een paroxystische, niet te binden, angst. Deze verlammeende angst zal omslaan in een bewegingsdrang met een mogelijke passage à l’acte als gevolg (Jonckheere, 2004). Deze kanteling wordt mogelijk doordat het psychotische subject de kakon, als oorzaak van het kwaad, gaat subjectiveren. Dit legt de basis voor de opbouw van een Opper-Ik. Nu is het subject in staat om anderen met zijn kakon te treffen; de ‘innerlijke vijand’, het ‘innerlijke kwaad’, wordt bij een ander gelegd (Tendlarz, 2005).

Het concept kakon kunnen we zien als een voorloper van Lacans concept van de jouissance. Lacan blijft echter met deze benoeming binnen het fenomenologische register bij de beschrijving ervan. Het betreft een aanvoelen van iets vreemd bij het psychotisch subject. We zullen moeten wachten tot zijn herneming van Freuds werk over de psychose om een duidelijker inzicht te krijgen inzake deze concepten.

6 LACANS TERUGKEER NAAR FREUD

Lacan luidt expliciet een terugkeer naar Freud in vanaf het begin van de jaren ‘50. In deze ‘retour à Freud’ kunnen we twee bewegingen onderscheiden: een kritiek op de verwording van het freudiaanse gedachtegoed door de post-freudianen enerzijds en een herneming van Freuds concepten en vraagstellingen anderzijds.

.6.1 La chose freudienne

In *La chose freudienne (au Sens du retour à Freud en psychanalyse)* (Lacan, 1999 [1955]) zal hij deze terugkeer als volgt formuleren “Ce n’est pas d’un retour du refoulé qu’il s’agit pour nous, mais de prendre appui dans l’antithèse que constitue la phase parcourue, depuis la mort de Freud dans le mouvement psychanalytique, pour démontrer ce que la psychanalyse n’est pas, et de chercher avec vous le moyen de remettre en vigueur ce qui n’a cessé de la soutenir dans sa déviation

²⁴ We merken hierbij op dat deze verwijzing naar de doodsdrift en de gelijkenis tussen het freudiaanse Es en lacaniaanse kakon, slechts in een latere periode tot stand kwam.

même, à savoir le sens premier que Freud y préservait par sa seule présence et qu'il s'agit ici d'explicitier." (1999 [1955], p. 400-401). Laten we dit citaat van dichterbij bekijken. Voor Lacan gaat het niet om een terugkeer van het verdrongene; dit kunnen we afleiden uit wat hij verder zegt: "Comment ce sens pourrait-il nous manquer quand il nous est attesté sans l'oeuvre la plus claire et la plus organique qui soit?" (1999 [1955], p. 400-401). De teksten van Freud zijn nog steeds raadpleegbaar. Lacan ijvert dus voor een terugkeer naar de originele teksten van Freud en naar diens authentieke vraagstellingen. Het is dus niet omdat de post-freudianen Freuds theorie niet naar zijn originele waarde hebben kunnen gebruiken, dat Freud zijn theorie op zich verdrongen is geweest - toch niet door iedereen. Wel zouden we kunnen zeggen dat Lacan met "(...) ce qui n'a cessé de la soutenir dans sa déviation même (...)", uit bovenstaand citaat, kan hebben verwezen naar een mislukte verdringing van Freuds gedachtegoed. Verder in de tekst vinden we de volgende parafrasering: "Le sens d'un retour à Freud, c'est un retour au sens de Freud (1999 [1955], p. 405)". Het verwijst dus naar de fundamentele ontdekking van Freud, namelijk deze van het onbewuste waar een verborgen betekenis van het discours zich schuilhoudt.

.6.2 Noodzaak van een terugkeer

De dialectiek tussen theorie en kliniek is altijd van essentieel belang geweest voor Lacan. De vooruitgang die Freud hieromtrent geboekt had, bleek in de periode na diens dood veel van zijn rijkheid verloren te hebben. Wat er met de theorievorming over de psychose, en hiermee nauw verbonden het lot van het libido, is gebeurd, vat Lacan als volgt samen: "Or, le virage qui s'est opéré dans l'analyse à peu près vers le temps de la mort de Freud, conduit à retrouver ce bon vieux centre de toujours, le moi qui tient les leviers de commande, et guide la défense. La psychose n'est plus interprétée à partir de l'économie complexe d'une dynamique des pulsions, mais à partir des procédés employés par le moi pour s'en tirer avec diverses exigences, pour se défendre contre des pulsions. Le moi redevient non seulement le centre, mais la cause du trouble." (Lacan, 1975 [1955-1956], p. 120-121). De nadruk kwam dus te liggen op het Ik dat zich moest verdedigen tegen de driften. Later in onze bespreking keren we terug naar de vraag over het statuut van de verdediging in de psychose.

Naar het einde toe van Lacans eerste periode, had hij reeds ondervonden dat het theoretiseren over de psychose twijfelachtig verliep binnen de psychiatrie. Binnen deze kliniek werd het vraagstuk van de psychose vaak als volgt bekeken: men ging er van uit dat er een gezond deel en een gealiëneerd deel in het Ik bestaat. Dit gealiëneerd deel is de waan. Het bestaan van het gezonde deel zorgde voor de hoop op genezing. Wat er zo problematisch was aan beide theorieën beschrijft Billet in haar doctoraat *Libido en oedipus-complex versus symbolisering en naam-van-de-vader* (Billet, 1988, p. 13) als volgt: “Lacan vindt nu een overeenkomst, een gelijkenis in de manier waarop de psychiatrie en de post-freudiaanse psychoanalyse de psychose benaderen en theoretiseren. Volgens Lacan steunen beide theorieën op een fundamentele misvatting betreffende de psychische structuur van het subject. Hoe verschillend ze ook zijn, hierin lijken ze op elkaar; binnen het subject veronderstellen ze een plaats van synthese, van interne organisatie. Een typisch voorbeeld hiervan is de post-freudiaanse ego-analyse. Volgens deze theorie gaat de psychose terug op gestoorde Ik-functies, op pathologische defensiemechanismen en dus uiteindelijk op een verstoring van de intern georganiseerde controlefunctie van het autonome subject.”

.6.3 Retour à Freud: niet zonder commentaar

In zijn eerste seminaire *Livre I: Les écrits technique de Freud* (Lacan, 1975 [1953-1954]) verwoordt Lacan op een treffende manier de tekortkomingen van het libido. Hij stipt eveneens de punten aan die in zijn verdere theorie essentieel zullen zijn: “Or, dans la schizophrénie, il se passe quelque chose qui perturbe complètement les relations du sujet au réel, et noie le fond avec la forme. Ce fait pose tout d’un coup la question de savoir si la libido ne va pas beaucoup plus loin que ce qui a été défini en prenant le register sexuel comme noyau organisateur, central. C’est là que la théorie de la libido commence à faire problème.” (1975 [1953-1954], p. 132). Lacan geeft dus aan dat de relatie tussen het subject en de realiteit verstoord is binnen de psychose. Wanneer hij spreekt over “noyer le fond avec la forme”, kunnen we dit illustreren met het volgende voorbeeld. In zijn Schreber-studie zal Freud de in de waan voorkomende woordengroep “gewonderde vogels” interpreteren als een verwijzing naar meisjes. Dit duidt erop dat er een verschuiving is gebeurd van een met libido beladen woord (meisjes) naar een neutraler woord (vogels). Deze link is in het boek van Schreber

echter niet terug te vinden. Zo schrijft Schreber: “For purposes of distinction, I have as a joke given girls’ names to a great number of the remaining bird-souls (...).”(1978 [1911 [1911]], p. 36). In zijn waan duiden ze op iets bedreigend voor hem: een uit restanten van voormalige ‘voorportalen van de hemel’, dus van ‘eertijds zalige mensenzielen’ ontstane, en met lijkegif bevrachte vogelzielen die op hem worden losgelaten.” (Freud, 1978 [1911], p. 35-36). De seksuele betekenis wordt dus door Freud gesuggereerd, en dit gaat voor Lacan een brug te ver. Lacan duidt erop dat de verstoring die eigen is aan de psychose veel verdergaat en niet specifiek betrekking heeft op het seksuele register²⁵. Enkele pagina’s verder vervolgt Lacan: “Ce dont il s’agit pour Freud, c’est de saisir la différence de structure qui existe entre le retrait de la réalité que nous constatons dans les névroses et celui que nous constatons dans les psychoses. Une des distinctions majeures s’établit d’une façon surprenante – surprenante en tout cas pour ceux qui ne se sont pas étreints avec ces problèmes. Quand le psychotique reconstruit son monde, qu’est-ce qui est d’abord investi? Vous allez voir dans quelle voie, inattendue pour beaucoup d’entre vous, cela nous engage – ce sont les mots.” (1975 [1953-1954], p. 134). Lacan legt nu de nadruk op de woorden als essentieel onderdeel van de waan. In de volgende paragrafen zullen we zien hoe hij een andere richting geeft aan zijn theorie op basis van deze nieuwe elementen²⁶.

²⁵ We merken hierbij op dat Freud, net zoals de klassieke psychiatrie, er niet in slaagt om de gedeeltelijke verstoring van het contact met de realiteit te verklaren. Lacan wijst erop dat, om dit euvel op te helderen, we er misschien van moeten uitgaan dat het libido niet strikt seksueel te interpreteren valt.

²⁶ We wijzen erop dat Freud in zijn gevalstudie over Schreber eveneens de nadruk heeft gelegd op het gebruik van woorden. Zo zal hij de woorden ‘vogels’ interpreteren als ‘meisjes’ in diens waan. Bij Freud lag de nadruk echter op het libido als verklarend mechanisme. In wat volgt zullen we zien wat de functie is van de woorden in Lacans theorie.

7 VERNIEUWING MET DE DRIE REGISTERS VAN HET REËLE, HET SYMBOLISCHE EN HET IMAGINAIRE EN DE LINGUIÏSTIEK

.7.1 Het reële, het symbolische en het imaginaire

We hebben gezien dat Lacan het reële aanstipt bij zijn kritiek op Freud. Wat is nu het statuut van dit reële in zijn theorie en waar dienen we het te plaatsen?

Het reële maakt deel uit van één van de drie registers die Lacan handhaaft om psychisch apparaat te benaderen.

Het reële verwijst naar het onbenoembare. In *“Le Symbolique, l’Imaginaire et le Réel”* (Lacan, 1953, p. 2) beschrijft hij het reële in relatie tot de analyse als volgt: “il y a dans l’analyse, toute une part de réel chez nos sujets, précisément qui nous échappe.”

Het symbolische verwijst naar de taal als systeem. In zijn derde seminarie *Livre III: Les psychoses* (Lacan, 1981 [1955-1956], p. 17) zal hij het echter als volgt benoemen: “ce qui est au-delà de toute compréhension.” Dit zal problematisch blijken binnen de psychose.

Het imaginaire verwijst naar een duale relatie tussen twee zaken (dit register bestaat vooral uit beelden, maar veel plastische kunstwerken worden daarentegen symbolisch geïnterpreteerd). In *“Le Symbolique, l’Imaginaire et le Réel”* (1953, p. 6) omschrijft hij het imaginaire in relatie tot de neurose als volgt: “la réversibilité même des troubles névrotiques implique que l’économie des satisfactions qui y étaient impliquées fussent d’un autre ordre, et infiniment moins liées à des rythmes organiques fixes, quoique commandant bien entendu une partie d’entre eux. Ceci définit la catégorie conceptuelle que définit cette sorte d’objets. C’est justement celle que je suis en train de qualifier: “l’imaginaire”, si l’on veut bien y reconnaître toutes les implications qui lui conviennent.” Hij vervolgt: “A partir de là, il est tout à fait simple, clair, facile, de voir que cet ordre de satisfaction imaginaire ne peut se trouver que dans l’ordre des registres sexuels.” (1953, p. 6). Om uiteindelijk tot de definitie van het libido te komen: “Le terme “libido” est une notion qui ne fait qu’exprimer cette notion de réversibilité qui implique celle d’équivalence, d’un certain métabolisme des images; pour pouvoir penser cette transformation, il faut un terme énergétique à quoi a servi le terme de libido.” (1953, p. 6). Wanneer we de vergelijking maken met Freuds definitie van de

drift, als een ander verloop kennend dan dit van het instinct, komen we met Lacans beschrijving inderdaad bij het libido terecht. Lacan benadrukt dat dit libidineus gebeuren andere wetmatigheden volgt dan die van het reële. Zo zal een symptoom op zich nooit het reële tot doel hebben: het zal er nooit voor zorgen dat iemand bijvoorbeeld geen honger meer heeft. Het kan er wel voor zorgen dat men zich tijdelijk van het voedsel onthoudt. Indien deze fase echter te lang aanhoudt, kan het overgaan naar blijvende (reële) schade. We zien hier dus hoe Lacan Freuds libidotheorie binnen dit imaginaire register plaatst.

Zowel het imaginaire als het symbolische kunnen respectievelijk in een symbolisch als imaginaire functie gebruikt worden. Lacan zal in zijn derde seminarie stellen dat het imaginaire ondergeschikt is aan het symbolische: “L’image est toujours plus ou moins intégrée à cet ordre (het symbolische) qui, je vous le rappelle, se définit chez l’homme par son caractère de structure organisée” (1981 [1955-1956], p. 17).

Ten slotte halen we een voorbeeld aan uit Lacans derde seminarie waarin hij de verstoorde relatie tussen het subject en het reële illustreert aan de hand van de drie registers. We citeren Lacan: “L’un de nos psychotiques nous raconte dans quel monde étrange il est entré depuis quelque temps. Tout pour lui est devenu signe. Non seulement il est épié, observé, surveillé, on parle, on dit, on indique, on le regarde, on cligne de l’oeil, mais cela envahit – vous allez voir tout de suite l’ambiguïté s’établir – le champ des objets réels inanimés, non humains.” (1981 [1955-1956], p. 17).

Lacan vervolgt: “S’il rencontre dans la rue une auto rouge - une auto, ce n’est pas un objet naturel – ce n’est pas pour rien, dira-t-il, qu’elle est passée à ce moment-là.” (1981 [1955-1956], p. 17) Het opmerken van deze rode auto, en het overtuigd zijn dat er een betekenis aanhangt, zal Lacan aanduiden als zijnde een delirante intuïtie. Het subject kan zelf niet aangeven wat de betekenis van het object is. De verklaring voor de betekenis van deze auto voor ons subject kunnen we op drie niveaus illustreren.

Het reële kunnen we situeren op perceptueel vlak; kan het subject o.a. de kleur wel goed onderscheiden? Gaat het hier wel om een rode, en geen blauwe auto?

Binnen het imaginaire zou dit, net zoals in het dierenrijk, kunnen wijzen op een bepaalde geassocieerde karakteristiek met een uiterlijk kenmerk van het gepercipieerde. Lacan geeft hier het voorbeeld van het roodborstje: “On a démontré que cet habillement

des oiseaux correspond à la garde des limites du territoire, et que la rencontre à elle toute seule détermine un certain comportement à l'endroit de l'adversaire. Le rouge a ici une fonction imaginaire qui, dans l'ordre précisément des relations de compréhension, se traduit par le fait que ce rouge pour le sujet, l'aura fait voir rouge, lui aura semblé porter en lui-même le caractère expressif et immediate de l'hostilité ou de la colère." (1981 [1955-1956], p. 18).

Indien we vanuit het symbolische naar de rode auto kijken, kunnen we deze rode auto volgens Lacan zien zoals het rood in een kaartenspel kan gezien worden, met name als tegengesteld aan het zwart. Dit wijst erop dat de kleur reeds onderdeel maakte van een georganiseerd systeem. De auto verwijst echter naar niet bepaald iets voor het subject (1981 [1955-1956], p. 18).

Verder merken we op dat indien we naar een deficit in het perceptuele zoeken bij het subject, de nadruk komt te liggen op een vooraf bepaalde uiterlijke (voor iedereen kenbare) orde. Indien het imaginaire van toepassing zou zijn dan zou de auto eerder als voortekenen moeten fungeren voor iets dat nog komen moet, in dit geval geeft Lacan aan dat het een gevoel van agressie zou kunnen oproepen. Dit is hier niet het geval.

Van bij het begin van dit citaat benadrukt Lacan echter dat deze veranderingen in realiteitservaring voor het psychotisch subject vaak van toepassing zijn op niet-natuurlijke objecten zoals auto's. De kern van het probleem is echter dat deze auto als teken gaat fungeren, zonder context, zonder dat er een betere uitleg voor kan gegeven worden. Vanuit Lacans perspectief kunnen we dus zeggen dat de auto zijn functie niet meer vervult in de betekenaarsketting.

.7.2 Invoering van de linguïstiek

.7.2.1 De betekenaar en het betekende

Lacan zal in *Fonction et champ de la parole et du langage* (Lacan, 1999 [1953]) de linguïstiek in de psychoanalyse invoeren. Woorden hadden reeds bij Freud een centrale plaats; zo bespreekt Freud in zijn boek *The psychopathology of everyday life* (Freud, 1978 [1901b]) o.a. het taalkundig fenomeen van de verspreking. Lacan zal echter een ander aspect van de taal benadrukken²⁷.

²⁷ Lacan zal de dialectiek tussen Freuds ontdekking en de linguïstiek als volgt benoemen in *La signification du Phallus*: "C'est à partir de ce pari – que nous mettons au principe d'un commentaire de l'oeuvre de Freud que nous poursuivons depuis sept ans – que nous avons été amenés à certains résultats:

Lacans aanpak is gebaseerd op de theorie van de linguïst Ferdinand de Saussure. Deze structuralist heeft een theorie uitgebouwd over het tekenbegrip. Centraal hierbinnen staat de idee dat een teken als een eenheid van twee elementen kan worden gezien: enerzijds is er een duidelijk waarneembare uiting (bv. het geschreven woord of een klank) en anderzijds is er het mentale beeld (de gedachte of het begrip). Deze relatie zal hij als volgt uitdrukken:

Figuur 1: uitdrukking van de relatie betekende – betekenaar volgens de Saussure.

$$\frac{s}{S}$$

Uit Razavet, 2002, p. 81

waarbij de s staat voor signifié, het ‘begrip’ (van signatum: betekende of betekenis), en S voor signifiant (van signans: betekenaar of betekenisdrager).

Deze gegeven relatie heeft enkele cruciale gevolgen. Zo kunnen beide elementen niet apart voorkomen. Rietmeijer zal dit in zijn artikel *Korte geschiedenis van de metafoor in de twintigste eeuw* (Rietmeijer, 2005, p. 3) als volgt beschrijven: alleen als een betekenaar een betekenis oproept, is er in hun gezamenlijkheid sprake van een teken. Zo is het samenvoegen van de letters ‘kljie’ tot nader order in het nederlands geen teken, aangezien ‘kljie’ geen betekende heeft. Een tweede gevolg is dat een taalteken op zichzelf kan worden beschouwd, onafhankelijk van de werkelijkheid waarnaar het verwijst. Rietmeijer vervolgt: “het linguïstisch teken wordt nu door de Saussure opgevat als arbitrair.”(Rietmeijer, 2005, p. 3) Men kan dus niet zeggen dat een bepaald woordbeeld vooraf vastligt om een bepaald begrip aan te duiden. In principe zouden we dus de keuze hebben om een bepaalde betekenaar aan een betekende te koppelen. Deze keuze werd echter reeds voor ons gemaakt in temporeel opzicht binnen onze taalgemeenschap (zo werd in het engels besloten om een hond met het woord ‘dog’ aan te wijzen). Een derde gevolg is de lineariteit. Mooij schrijft hierover het volgende in *Taal en verlangen* (Mooij, 1987, p. 45): “Het taalteken vertoont een uitgebreidheid die als lijn is te meten. (...) Zij staan steeds in een bepaalde volgorde van na-elkaar.” Hij

au premier chef, à promouvoir comme nécessaire à toute articulation du phénomène analytique la notion du signifiant, en tant qu’elle s’oppose à celle du signifié dans l’analyse linguistique moderne. De celle-ci, née depuis Freud, Freud ne pouvait faire état, mais nous prétendons que la découverte de Freud prend son relief justement d’avoir dû anticiper ses formules, en partant d’un domaine où l’on ne pouvait s’attendre à reconnoître son règne. Inversement, c’est la découverte de Freud qui donne à l’opposition du signifiant et du signifié la portée effective où il convient de l’entendre: à savoir que le signifiant a fonction active dans la détermination des effets où le signifiable apparaît comme subissant sa marque, en devenant par cette passion le signifié.”(Razavet, 2002, p. 80).

vervolgt met erop te wijzen dat het dankzij deze lineariteit is dat er continuïteit is tussen de tekens. Deze lineariteit is één van de fundamenteën van de taal als systeem. Vanaf nu kan men zeggen: “een klank verwijst naar andere klanken, waarvan hij verschilt, en een begrip verwijst naar andere begrippen, waarvan het verschilt. Dit verschil maakt dat er afzonderlijke klanken en begrippen zijn. Dit houdt in dat een klank (of begrip) gedefinieerd is door zijn verschil ten opzichte van andere klanken (en begrippen). (...) Dit geheel van verschillen is het taalsysteem.” (1987, p. 46). Zo betekent ‘tatoe’ (tatoeage) iets heels anders dan ‘toeta’ (klanknabootsing van een prioritair voertuig).

De Saussure besluit dat een teken een conventie is; de keuze van de betekenaar wordt dus niet bepaald door de inhoud van het betekende en men kan vanuit de betekenaar op zich de betekenis niet afleiden. Vanuit structuralistisch oogpunt kan men nu zeggen dat de relatie voorrang krijgt op het element; de elementen hebben geen inhoud op zichzelf maar krijgen zelfs een waarde binnen een structuur (Mooij, 1987, p. 44-45).

Lacan zal echter verdergaan dan de Saussure. Hij stelt dat de betekenaar (S) het betekende (s) bepaalt. Om dit uit te drukken zal hij de tekens in de Saussure’s formule van plaats veranderen:

Figuur 2: uitdrukking van de relatie betekende – betekenaar volgens Lacan.

$$\frac{S}{s}$$

Uit: Razavet, 2000, p. 82

Hierbij stelt hij dat de betekenis op haar beurt het resultaat is van de confrontatie van de betekenaar en het betekende binnen een bepaalde context. Zo kan de betekenaar ‘hond’ binnen verschillende contexten verwijzen naar een zoogdier, een culinaire delicatessé (in China), een scheldwoord,... Een context wordt gezien als een stroom gevormd door betekenaars en betekenden. Deze articulatie van verschillende betekenaars zullen we terugvinden bij Lacan onder de naam betekenaarsketting (Verhaeghe, 2002). Lacan stelt dus dat een betekenaar op zich niets betekent: “Notre point de départ c’est que tout vrai signifiant est, en tant que tel, un signifiant que ne signifie rien.” (1981 [1955-1956], p. 210).²⁸

ja De metafoor en de metonymie

²⁸ We zullen verder zien dat het echter niet onmogelijk is dat een betekenaar als het ware los van elke context bestaat.

In het derde seminarie bespreekt Lacan de metafoor en de metonymie als twee operaties die toepasbaar zijn op de betekenaarsketting. Bij de metonymie stopt de betekenisproductie nooit; het betekende wordt steeds uitgesteld. Er is dus een eindeloze keten van betekenaars zonder dat er enige betekenisuitbreiding aan te pas komt. De formule van de metonymie is de volgende:

Figuur 3: Formule van de metonymie

$$f(S...S')S = S(-)s.$$

LLevrau, 2003,

De metonymie is dus een functie (f) van een betekenaarsketting (S...S'). Het – teken wijst op het ontbreken van betekenisuitbreiding: elke betekenaar betekent dus binnen de metonymie hetzelfde. Een voorbeeld van de metonymie is de volgende zin: “ik drink een glas”. Deze uitdrukking is een metonymie omdat we eigenlijk niet het glas drinken, maar de inhoud ervan.

De metafoor zal door Lacan als volgt worden omschreven: “un signifiant pour un autre, telle est la formule de la métaphore”. De formule van de metafoor is de volgende:

Figuur 4: Formule van de metafoor.

$$f \frac{(S')}{S} S = S (+) s$$

Levrau, 2003.

De metafoor is dus een functie (f) waarbij een betekenaar (S) wordt vervangen door een andere betekenaar (S'). Het gevolg hiervan is een betekenisuitbreiding (+). Een voorbeeld van een metafoor is het volgende: in de populaire televisieserie FC De Kampioenen zal één van de acteurs vaak een dagschotel bestellen. Het woord “glas” komt in deze uitdrukking niet meer voor, hoewel de acteur eigenlijk een glas bier bestelt. We zien hier de vervanging van de ene betekenaar (glas) door de andere (dagschotel). Een andere karakteristiek van de metafoor is dat ze de metonymie stil legt. Ze ontstaat tussen twee betekenaars en zorgt ervoor dat er een nieuwe betekenis tot stand komt. Schematisch kunnen we dit als volgt voorstellen:

Om dit mogelijk te maken duidt Lacan erop dat de metonymie in tijd vooraf gaat aan de metafoor: “(...) la metonymie est au départ, et c'est elle qui rend possible la métaphore.” (1981 [1955-1956], p. 259).

8 NAAR EEN NIEUWE CONCEPTUALISERING VAN DE PSYCHOSE

In het derde seminarie *Les psychoses* (1981 [1955-1956]) en in *D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose* (Lacan, 1966 [1957-1958]) zullen deze doorgevoerde veranderingen mede aan de basis liggen van de ontwikkelingen in de theorie over de psychose. Lacan zal echter aangeven dat overhaaste conclusies uit den boze zijn. Hij benadrukt, bij aanvang van deze werken, dat het bestaan van de psychose een realiteit is, maar dat de behandeling ervan geen vanzelfsprekendheid.²⁹ Deze waarschuwing keert ook terug in de titel *D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose*. Dit zal hem echter niet verhinderen om de basis van zijn nieuwe theorie te leggen.

²⁹ Dit geldt voor vele psychische problemen; uit het voorgaande weten we echter dat dit voor de theorie van de psychose nog eens benadrukt mocht worden.

.8.1 Uitgangspunt: het narcisme bij Freud

Freuds pessimisme inzake de behandeling van de psychose vond zijn basis bij de negatieve overdracht die in de analyse van deze patiënten ontstaat. Het achterliggende mechanisme zag hij in een terugtrekking van het libido op het Ik. Deze uitgangstelling hebben we gespecificeerd, zodat we kunnen zeggen dat Freud het probleem bij een terugkeer naar het narcisme plaatst. Lacan zal dit op de volgende wijze hernemen in het derde seminarie: “nous considérons la relation du narcissisme comme la relation imaginaire centrale pour le rapport interhumain. Qu’est-ce qui a cristallisé autour de cette notion dans l’expérience de l’analyste? C’est avant tout son ambiguïté. C’est en effet une relation érotique – toute identification érotique, toute saisie de l’autre par l’image dans un rapport de captivation érotique, se fait par la voie de la relation narcissique – et c’est aussi la base de la tension agressive.”(1981 [1955-1956], p. 107). Lacan specificeert hier de problematiek van de overdracht in de psychose. Het narcisme lijkt dus niet bruikbaar binnen de analyse aangezien het kan omslaan in een erotische of agressieve houding. Dit kunnen we zien als negatieve overdracht, zoals Freud reeds had aangegeven.

Lacan wijst er echter op dat Freud bij de invoering van het narcisme een bepaalde ontdekking heeft gedaan, met name de volgende: “Freud s’aperçoit qu’il y a des modifications dans la structure imaginaire du monde, et qu’elles interfèrent avec des modifications dans la structure symbolique – il faut bien l’appeler ainsi, puisque la remémoration est forcément dans l’ordre symbolique.”(1981 [1955-1956], p. 117). Het is op dit laatste, de veranderingen in de registers, dat Lacan zijn theorie zal verder bouwen.

.8.2 Van de forclusie van een betekenaar...

In het derde seminarie herneemt Lacan Freuds uitspraak uit *Schreber* waarin hij stelt dat “(...) quelque chose qui a été rejeté de l’intérieur reparaît à l’extérieur” (1981 [1955-1956], p. 94). Lacan zal in staat zijn om Freuds probleemstelling nu³⁰ als volgt te situeren: “Préalablement à toute symbolisation – cette antériorité n’est pas chronologique, mais logique – il y a une étape, les psychoses le démontrent, où il se peut qu’une part de la symbolisation ne se fasse pas. Cette étape première précède toute la dialectique névrotique qui tient à ce que la névrose est une parole qui s’articule, pour autant que le refoulé et le retour du refoulé sont une et même chose. Il peut ainsi se faire que quelque chose de primordial quant à l’être du sujet n’entre pas dans la symbolisation, et soit, non pas refoulé, mais rejeté.” (1981 [1955-1956], p. 94). Lacan stelt dus dat er op een bepaald punt in de genese van het subject een fase is waarin de primaire symbolisatie plaatsvindt. Het doorlopen van deze fase is kenmerkend voor de neurose en ligt aan de basis van het mechanisme van de verdringing. Bij de psychose zal het subject deze fase, waarin de intrede in het symbolische gebeurt, niet op dezelfde manier doorlopen. Er is geen mogelijkheid tot verdringing; iets primairs wordt verworpen.

De operatie die de verdringing mogelijk maakt, noemt hij de Bejahung; deze die ervoor zorgt dat iets niet gesymboliseerd raakt, maar in het reële blijft, noemt hij de Verwerfung (1981 [1955-1956], p. 94). De aanwezigheid van één van deze mechanismen bij een subject sluit de andere uit (1981 [1955-1956], p. 94).

De relatie met Freuds werk *Negation* (1978 [1925h]) zal Vanclooster in *Lacan over de psychose van verwerfung tot forclusie* (Vanclooster, 1999, p. 114) als volgt weergeven: “Freud merkt bij zijn studie over de Wolvenman op dat ‘een verdringing iets anders is dan een verwerping’”. Hieruit zal Lacan de Verwerfung definiëren als zijnde: “Het proces waar het hier om gaat onder de noemer van Verwerfung, situeert zich precies in één van de tijden die Hyppolite aanstipt in de dialectiek van de

³⁰ We wijzen erop dat naast de invoering van de linguïstiek en het definiëren van de drie registers, ook Mr. Hyppolyte’s toespraak, twee jaar eerder aan dit seminarie, over Freuds tekst *Negation* een belangrijke bijdrage heeft geleverd opdat Lacan deze nieuwe formulering heeft kunnen maken. Hyppolite benadrukt o.a. in zijn toespraak (gepubliceerd in *Les Ecrits* (Lacan, 1999 [1966]) onder de titel *Commentaire parlé sur la Verneinung de Freud* (1999 [1953])) dat Freud nergens in zijn tekst stelt dat een subject in staat is om iets te beoordelen dankzij de eerder geïnstalleerde affirmatie (Bejahung). Lacan zal zich sterk baseren op Hyppolyte’s toespraak om het mechanisme van de primaire Bejahung verder te exploreren.

Verneinung: het is exact datgene wat tegenovergesteld is aan de primaire Bejahung.” (Vanclooster, 1999, p. 115).

Lacan beperkt zich tot het beschrijven van het probleem. De vraag naar de genese van deze operaties wordt door Lacan als onbeantwoordbaar afgedaan. Net zoals bij het ontstaan van de taal, die op een gegeven moment in de geschiedenis door de mens gesproken is geworden, kunnen we enkel vaststellen dat één van deze operaties in de genese van het subject als het ware uit het niets opduikt. Het niet kunnen situeren van deze fase in de tijd, verandert echter niets aan het funderende ervan om de neurose van de psychose te kunnen onderscheiden (1981 [1955-1956], p. 94-95).

De vraag stelt zich nu wat er in het reële blijft in de psychose. Lacan zal zeggen dat het de betekenaar is. Elke structuur is onlosmakelijk verbonden met de betekenaar. We citeren: “Je pense que vous êtes déjà assez orientés pour comprendre que la notion de structure est déjà par elle-même une manifestation du signifiant.” (1981 [1955-1956], p. 208). Ook hier geeft hij niet aan wat er juist aan de hand is; wel benadrukt hij dat de primaire operaties van de Bejahung en de Verwerfung, die de basis leggen voor respectievelijk de neurotische en de psychotische structuur, betrekking hebben op de betekenaar.

Op het einde van zijn derde seminarie vervangt Lacan de term Verwerfung door de term forclusie. We citeren deze passage: “En tout cas , il est impossible de méconnaître, dans la phénoménologie de la psychose, l’originalité du signifiant comme tel. Ce qu’il y a de tangible dans le phénomène de tout ce qui se déroule dans la psychose, c’est qu’il s’agit de l’abord par le sujet d’un signifiant comme tel, et l’impossibilité de cet abord. Je ne reviens pas sur la notion de la *Verwerfung* dont je suis parti, et pour laquelle, tout bien réfléchi, je vous propose d’adopter définitivement cette traduction que je crois la meilleure – le *forclusion*.” (1981 [1955-1956], p. 361). Een van de redenen hiertoe is dat de term Verwerfung nog te veel ruimte laat aan interpretaties; om iets te kunnen verwerpen, moet je er namelijk eerst kennis van hebben genomen. We zagen echter dat bij de Verwerfung de primaire betekenaar in het reële blijft, en dus nooit gesymboliseerd wordt; het subject heeft dus geen weet van het bestaan ervan. Deze

interpretaties worden niet opgeroepen bij de term van de forclusie. Een andere reden hiertoe is het verband van deze term met het recht.³¹ (Maleval, 2000, p. 72).

.8.3 Naar de forclusie van de Naam-van-de-Vader

.8.3.1 Het ontbreken van de betekenaar Vader-zijn (être Père) in de psychose

Gedurende het derde seminarie zal Lacan meermaals terugkomen op het belang van de vader binnen de psychose. Hij merkt op dat ene Silberer in het begin van de twintigste eeuw de eerste was die erop wees dat sommige psychotici dromen hadden met beelden van de mannelijke geslachtscel, de spermatozoïden, of van de vrouwelijke geslachtscel, het eitje. Voor Silberer hadden deze beelden een dodelijke betekenis; ze verwezen naar een terugkeer naar de oorsprong. Voor Lacan wijst dit op Freuds doodsdrijf, waarin deze het conservatieve element van de doodsdrijf benadrukt (1981 [1955-1956], p. 239).

Lacan vraagt zich hierbij af of er een probleem is bij de realisatie van de vaderlijke functie bij Schreber, rekening houdend met het feit dat verscheidene analytici Schrebers waan proberen te verklaren door zijn relatie met zijn vader te bekijken. Schrebers waan kan geen onmiddellijk gevolg zijn van een conflict met zijn vader, aangezien deze reeds voor het uitbreken van de psychose gestorven was. De vaderfunctie die we binnen de neurose zien is de imaginaire of de symbolische functie. Binnen de psychose is dit echter niet het geval: “Mais curieusement, dans le délir, c’est bien la fonction réelle du père dans la génération que nous voyons surgir sous une forme imaginaire (...)” (1981 [1955-1956], p. 240).

Dit imaginair verschijnen van de reële vader is volgens Lacan te wijten aan het ontbreken van de betekenaar “être père”. Deze betekenaar is verantwoordelijk voor het beschrijven van de seksuele relaties tussen man en vrouw. Het gaat om de reële vader die een functie heeft bij de procreatie. Wanneer de betekenaar ontbreekt, ontstaat er bij sommige mannelijke psychotici de neiging van zich in te beelden dat ze vrouw worden en ook zwanger kunnen raken. Langs deze imaginaire weg kunnen ze de betekenaar Vader-zijn toch realiseren (1981 [1955-1956], p. 330).

.8.3.2 Van de betekenaar Vader-zijn naar de phallus

³¹ Zie ook 4.3.4.

In de laatste hoofdstukken van het derde seminarie brengt Lacan nog een belangrijke wijziging toe aan zijn theorie. Zo stelt hij met betrekking tot Freuds concept van het oedipuscomplex³² het volgende: “Cela est si fondamental que si nous essayons de situer dans un schéma ce qui fait tenir debout la conception freudienne du complexe d’Œdipe, ce n’est pas d’un triangle père-mère-enfant dont il s’agit, c’est d’un triangle (père)-phallus-mère-enfant. Où est le père là-dedans? Il est dans l’anneau qui fait tenir tout ensemble.” (1981 [1955-1956], p. 359).

Wat voor ons van belang is in deze passage, is dat Lacan de klassieke, biologische driehoek van het oedipuscomplex vader-moeder-kind vervangt door de combinatie (vader)-fallus-moeder-kind. Hij maakt hier de overstap van het reële register, waartoe ook de bovengenoemde betekenaar ‘être père’ toe behoorde, naar de imaginaire functie van de reële vader. De fallus is binnen Lacans redenering een imaginair object geworden, dat middels de vader op de plaats van een derde punt wordt gehouden. Zonder de vader dreigt het kind samen te vallen met de imaginaire fallus.

.8.3.3 De Vadermetafoer en de Naam-van-de-Vader

In *D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose* (Lacan, 1966 [1957-1958], p. 555) geeft Lacan aan dat deze imaginaire functie van de phallus, als partieel object³³, een substitutie is voor de reële vader. Dit gebeurt aan de hand van de vadermetafoer. Lacan verwoordt dit als volgt: “C’est en effet dans l’économie subjective, telle que nous la voyons commandée par l’inconscient³⁴, une signification qui n’est évoquée que par ce que nous appelons une métaphore, précisément la métaphore paternelle.” (1966 [1957-1958], p. 555).³⁵

³² Het oedipuscomplex verwijst in Freuds theorie naar de oedipale periode op het einde van de infantiele seksualiteit (juist voor de intrede van de latentieperiode), waarin het kind seksuele verlangens koestert ten opzichte van de ouder van het andere geslacht en vijandelijke gevoelens ten opzichte van de als rivaal ervaren ouder van hetzelfde geslacht (Stroeken, 2000, p. 147). In deze periode wordt volgens Freud het incestverbod gevestigd, als een wet die afkomstig is van de vader. We merken hierbij op dat het oedipuscomplex enkel van toepassing is op jongens, vandaar de wet van de vader. Later werkt Freud dit ook uit voor meisjes.

³³ We herinneren eraan dat we de partiële driften en hun objecten hebben gezien bij de bespreking van de ontwikkeling van het libido bij Freud.

³⁴ Voor Lacan is het onbewuste de plaats bij uitstek waar de wetten van de betekenaar van kracht zijn. Voor Freud was het Es, dat een nieuwe formulering is van het onbewuste in Freuds triptiek is, de reserve waar het libido zich bevond. Voor Lacan is deze plaats het onbewuste.

³⁵ We herinneren eraan dat de metafoer een functie van betekenisuitbreiding heeft. In dit geval geeft het meer betekenis aan de vader als reële vader.

Hiermee gepaard gaand, vervolgt hij: “(...) l’attribution de la procréation au père ne peut être l’effet que d’un pur signifiant, d’une reconnaissance non pas du père réel, mais de ce que la religion nous a appris à invoquer comme le Nom-du-Père. Nul besoin d’un signifiant pour être père, pas plus que pour être mort, mais sans signifiant, personne, de l’un ni de l’autre de ces états d’être, ne saura jamais rien.” (1966 [1957-1958], p. 556). Het is dus doorheen de aanwezigheid van een betekenaar, meer bepaald de betekenaar van de Naam-van-de-Vader dat de vader een bestaan krijgt in het symbolische. Met de Naam-van-de-Vader uit de religie wijst Lacan op de functie die deze binnen de religie bekleedt, meer bepaald de vader als datgene waarnaar wordt verwezen in uitspraken zoals ‘God, de vader die verantwoordelijk is voor de schepping’. Ook deze God is niet waarneembaar in het reële, enkel de aarde, de dieren, de mensen zoals gestructureerd door zijn schepping, zijn waarneembaar.

Rekening houdend met deze elaboraties is de vadermetafoor als volgt te schrijven:

Figuur 5: De vadermetafoor

$$\frac{\text{Nom-du-Père}}{\text{Désir de la Mère}} \cdot \frac{\text{Désir de la Mère}}{\text{Signifié au sujet}} \rightarrow \text{Nom-du-Père} \left(\frac{A}{\text{Phallus}} \right)$$

Uit : *D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose*, (1966 [1957-1958], p. 557).

De introductie van de betekenaar Naam-van-de-Vader (Nom-de-Père) zal de duale relatie tussen moeder en kind doorbreken. Aanvankelijk is er enkel het Verlangen-van-de-Moeder als enigmatisch iets in het reële. Enigmatisch, aangezien er geen orde, geen wet is in het verschijnen van deze reële moeder. De Naam-van-de-Vader zorgt voor de substitutie van het reële van het Verlangen-van-de-Moeder, door de introductie van de fallus. De betekenis van de fallus zal vaak een imaginaire invulling krijgen in de vorm van een ideaal.

De schematische voorstelling is echter enkel van toepassing op de neurose. Het zal ervoor zorgen dat de voortdurende betekenisvergliding die in de metonymie (zie figuur 3) plaatsvindt, kan worden stopgezet. We herhalen dat de constituerende elementen van de metafoor de betekenaar en het betekende zijn. We zagen echter dat er slechts een arbitraire relatie tussen beide elementen bestaat. Om deze reden zal elk subject proberen om de verhouding tussen deze twee elementen te bepalen, om langs deze weg vat te krijgen op het reële (waarvan de imaginaire fallus het resultaat is van de substitutie van de reële vader). Hiertoe is er echter de nood aan een verankeringspunt tussen beide

elementen. De stabilisatie van deze losse verhouding gebeurt in de neurose via de vadermetafoor.

In *De Freud à Lacan* (Razavet, 2002, p. 118) zal de auteur het volgende voorbeeld geven van de mogelijke loskoppeling in de vadermetafoor van het biologische enerzijds en van het symbolische anderzijds. Hij geeft het voorbeeld waarbij de vader van een kind afwezig is. Wanneer het kind aan zijn moeder vraagt of het in haar bed mag slapen, antwoordt zij: "Papa zou zeker denken dat je niet meer op de leeftijd bent waarop je in hetzelfde bed slaapt als je moeder". Op deze manier verwijst de moeder naar een derde punt; wij bevinden ons ten volle in het symbolische register, aangezien het om een spreken van de moeder gaat over de afwezige reële vader. Het kind blijft niet vastzitten binnen een imaginaire relatie met zijn moeder. In dit specifieke geval is het de betekenaar "papa" die de functie van de Naam-van-de-Vader incarneert.

.8.3.4 De forclusie van de Naam-van-de-Vader

In de psychose, waar de vadermetafoor niet plaatsvindt, zal het subject geconfronteerd worden met het ontbreken van de betekenaar van de Naam-van-de-Vader om iets van het reële te benoemen. Lacan formuleert dit als volgt: "Au point où, (...) est appelé le Nom-du-Père, peut donc répondre dans l'Autre un pur et simple trou, lequel par la carence de l'effet métaphorique provoquera un trou correspondant à la place de la signification phallique." (Lacan, 1966 [1957-1958], p. 558). Het is door het afwezig blijven van deze metafoor door de forclusie van de Naam-van-de-Vader dat het mogelijk wordt dat een betekenaar als onbetekend in het reële opduikt. Er is geen verankeringspunt om de losse relatie tussen betekenaar en betekende aan banden te leggen. Een confrontatie met een gat in het reële zal bij de psychoticus steeds angst uitlokken.

Dominique Holvoet zal in zijn artikel *Witz et hors discours* (1997, p. 71) het verschil tussen neurose en psychose, inzake het al dan niet aanwezig zijn van de fallische betekenaar, aangeven binnen de dimensie van de grap. De grap zorgt meestal voor een confrontatie met het reële. Het psychotisch subject zal slechts lachen wanneer twee betekenaars de non-sens van de taal aanduiden (en dit vaak op basis van grammaticale karakteristieken van de betekenaars). Binnen de neurose zal men om volgende redenen kunnen lachen: "On rit là où, rencontrant le non-sens, il nous reste un sens phallique:

ouf !" (1997, p. 71). De psychoticus beschikt niet over deze fallische betekenis en zal hierdoor enkel het reële opmerken.

.8.3.5 De metafoor van de Naam-van-de-Vader, de wet en het genot

Lacan zal in zijn werk vaak verwijzen naar het oedipuscomplex. We halen enkele passages aan uit het derde seminaire: "Si le complexe d'oedipe n'est pas l'introduction du signifiant, je demande qu'on m'en donne une conception quelconque. Son degré d'élaboration n'est si essentiel à la normalisation sexuelle que parce qu'il introduit le fonctionnement du signifiant comme tel dans la conquête dudit homme ou femme" (1981 [1955-1956], p. 214). Lacan legt in dit citaat het verband tussen de seksuele normalisatie, waarbij men het verschil tussen man en vrouw kan aangeven, en de betekenaar als geregeld door het oedipuscomplex. Verder in het hoofdstuk lezen we betreffende de psychose: "il y a une compensation de l'oedipe absent, qui lui aurait donné la virilité sous la forme, non pas de l'image paternelle, mais du signifiant du nom-du-père." (1981 [1955-1956], p. 218). Lacan geeft dus aan dat het oedipuscomplex niet aanwezig is in de psychose. In *D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose* (Lacan, 1966 [1957-1958]) geeft hij aan dat het oedipuscomplex als normaliserende operatie kan worden gelijkgesteld met de vadermetafoor.

We kunnen ons nu afvragen waarop de betekenaar een effect heeft. Freud onderscheidde reeds de seksuele driften; deze zullen, net zoals elke drift, streven naar bevrediging. Lacan stelt nu dat deze driftstrevingen gereguleerd worden door de vadermetafoor in de neurose. In de psychose is deze regeling niet aanwezig; het psychotisch subject valt als het ware ten prooi aan de driften. Deze driften vormen het reële van het lichaam; de psychoticus kan deze niet voorzien van betekenis wegens het ontbreken van de fallische betekenaar. Lacan zal deze lichamelijke excitaties gelijk stellen aan de jouissance. Binnen de neurose is er een dam opgeworpen aan dit genot dankzij de symbolische castratie via de betekenaar. Het freudiaans lustprincipe vinden we terug binnen de 'geregelde' structuur van de neurose. Het gelijk stellen van 'wetgeving' binnen de psychose met de herhalingsdwang is voor Lacan onmogelijk, aangezien het een betekenaar is die voor de herhaling moet zorgen (de betekenaar van

de Naam-van-de-Vader). Deze is afwezig in de psychose en kan dus niet zorgen voor de herhaling in freudiaanse zin (Willemsen, 2003).³⁶

Het is hier dat Lacan de term van de jouissance, die afkomstig is uit het recht, aanbrengt om dit lichamelijke genot aan te duiden, binnen een imaginair plan. Deze term verwijst namelijk naar het vruchtgebruik (Bogaards, 1998, p. 748). Toegepast op de psychose kunnen we zeggen dat het psychotisch subject geen controle heeft over deze lichamelijke spanningen en dus is overgelaten aan de wet van het reële, in de plaats van de symbolische wet³⁷.

9 SCHREBER EN HET I-SCHEMA: INTRODUCTIE VAN DE JOUISSANCE TRANSSEXUALISTE

In dit deel illustreren we ten slotte Schrebers beschrijving van zijn transformatie in vrouw wanneer hij voor de spiegel staat. Dat het niet om een homoseksuele neiging gaat, zou met bovenstaande reeds duidelijk moeten zijn. We illustreren dit nog eens met een citaat: “Freud pose une homosexualité latente qui impliquerait une position féminine – c’est là qu’est le saut. Il parle d’un fantasme d’imprégnation fécondante comme si la chose allait de soi, comme si toute acceptation de la position féminine impliquait de surcroît ce registre si développé dans le délire de Schreber, et qui finit par faire de lui la femme de Dieu. La théorie de Freud, c’est que la seule façon pour Schreber d’éluder ce qui résulte de la crainte de la castration, c’est l’Entmannung, l’éviration, ou simplement la démasculinisation, la transformation en femme (...)” (1981 [1955-1956], p. 346).

Deze transformatie kunnen we zien als een gevolg van de confrontatie van het psychotisch subject met het tekort in het symbolische om het reële van de seksualiteit te benoemen. Door het onbreken van de vadermetafoor beschikt de psychoticus niet over de fallische betekenaar om het verschil tussen vrouw en man aan te geven; de lineariteit van de betekenaars geldt niet in de psychose (zie deel 2: 3.2.1). We kunnen stellen dat

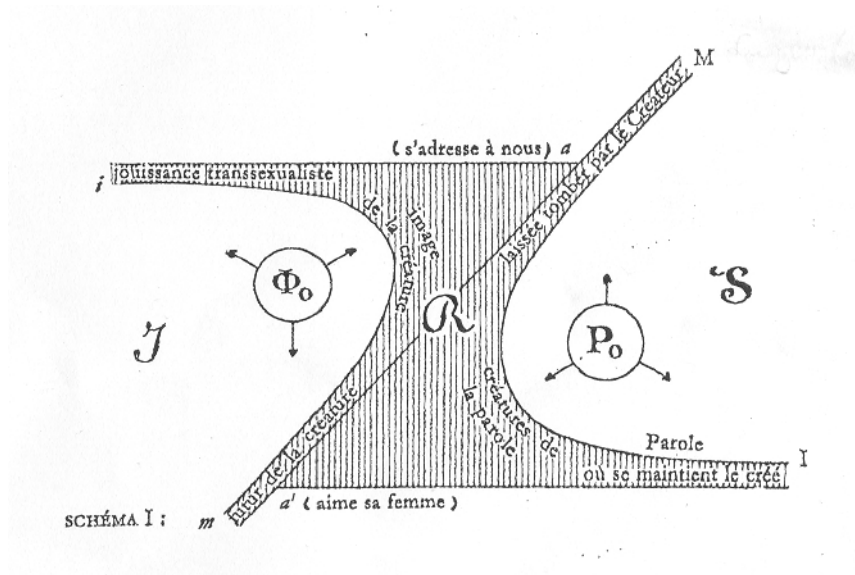
³⁶ Het niet aanwezig zijn van de herhaling in de psychose werd uitgewerkt door J. Willemsen in zijn voordracht *De herhaling bij de psychose* (2003). Hoe dit verder geconcipieerd zal worden in Lacans theorie ligt echter buiten de betrachttingen van deze scriptie.

³⁷ Later zal Lacan met de “jouissance de l’Autre” wijzen op de beschuldiging van de psychoticus aan het anders van de ander, als zou deze van hem genieten. Er komt dus een uitbreiding van het concept. Deze overgang gebeurt echter in geen van de door ons besproken teksten. Hiervoor refereren we naar *Livre XX: Encore* (Lacan, 1972). Editions le Seuil.

het voor Schreber om de logica van het vrouw-zijn draait, in het reële (Willemsen, 2005). Zijn waanconstructie zorgt voor een symbolische omkadering, op imaginair niveau, van dit onbegrijpelijke dat het reële is.

In het I-schema zien we hoe Lacan dit schematisch voorstelt:

Figuur 6: I-schema

Uit: *D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose* (Lacan, 1966 [1957-1958]), p. 571.

De twee parabool P_0 wijst op het ontbreken van de Naam-van-de-Vader, binnen het symbolische. De parabool met Φ_0 wijst op het ontbreken van de fallische betekenaar om een imaginaire dam te bouwen naar het reële toe. Links boven plaatst hij de jouissance transsexualiste als imaginaire antwoord op dit tekort in het symbolische.

Verder wijst erop dat Lacan nog opmerkt dat dit genot zowel in op het huidige moment als in de toekomst gelokaliseerd wordt; Lacan krijgt de indruk dat Schreber voor de spiegel geniet, maar de waan heeft juist als functie dit genieten in een latere tijd te lokaliseren. (Lysy, 2003)

10 BESLUIT

We hebben Lacans theorie betreffende de psychose verkend aan de hand van de indeling ervan in vier periodes. De eerste periode wordt beheerst door zijn psychiatrisch denken, de drie daaropvolgende periodes worden respectievelijk gekarakteriseerd door het imaginaire, het symbolische en het reële. Deze vier periodes hebben we binnen de axiomatic van de betekenaar geplaatst.

In de eerste periode benadrukt Lacan in *La psychose paranoïaque dans ses rapports avec la personnalité* (1975 [1932]), dat het fenomeen van de ongemotiveerde moorden in de psychose zelden wordt ingegeven vanuit een waan. Ter verklaring hiervan kwamen we terecht bij het obscure concept van de kakon waarbij de psychoticus het “innerlijke kwaad” bij de ander legt. We kunnen deze kakon nu als volgt beschrijven: het gaat om een angst die in het subject opduikt nadat hij het tekort in het symbolische heeft ondervonden waardoor hij iets in het reële niet kan benoemen. Deze formulering werd mogelijk door Lacans nieuwe theorie. Deze theorie kwam tot stand bij de bespreking van Lacans tweede en derde periode inzake de conceptualisering van de psychose.

In zijn tweede periode, die doorkruist wordt door zijn algemene “retour à Freud”-beweging, hebben we het primaat van het imaginaire geplaatst. Het is in deze beweging dat Lacan Freuds libidotheorie bekritiseerd heeft. Freuds aanwending van het concept van het libido bleef binnen dit imaginaire register. Lacan hekelt Freuds imaginaire interpretatie in zijn Schreber-studie. Een te strikte seksuele interpretatie van Freud bij de betekenaar "vogel" in Schrebers waan door "meisjesnamen" is overhaast. Lacan stelt hier tegenover dat het libido moet worden uitgebreid aan de hand van de theorie van het reële en het symbolische; dan pas zal er een punt van genese zijn die de neurose en de psychose onderscheidt.

De basisbeginselen om de beperkingen van Freuds theorie op te heffen, vindt hij bij de linguïst de Saussure. In de Saussure's theorie over de linguïstiek zagen we dat het opsplitsen van het tekenbegrip in een betekenaar en een betekende drie cruciale gevolgen had. Zo is er de noodzakelijke gezamenlijkheid, de lineariteit en de

arbitrariteit. Dit arbitrair gegeven zal Lacan ten volle gebruiken wanneer hij de relatie tussen de betekenaar en het betekende omdraait. Hierbij zal hij stellen dat een betekenaar verschillende betekenden kan hebben naargelang de context. Deze context valt te definiëren als een betekenaarsketting. Deze aaneenschakeling van betekenaars is onderhevig aan twee wetten: de metonymie en de metafoor. Hierbij is de metonymie de bestaansvoorwaarde voor de metafoor. Binnen de psychose zal de metonymie tot op zekere hoogte vlot verlopen. De operatie van de metafoor, waarbij betekenis ontstaat, loopt altijd verkeerdt.

Het reële, symbolische en imaginaire wijzen respectievelijk naar het ongrijpbare, de taal als systeem, en de dualiteit. Lacan zal vertrekkend van Hyppolyte's toespraak *Commentaire parlé sur la Verneinung chez Freud* (1999 [1953]) de Bejahung en de forclusie als primaire mechanisme voor de neurose en de psychose poneren. Het betreft hier geen afweermechanismen, zoals de verdringing, maar constituerende mechanismen.

Hoewel Lacan reeds vroeg zal aangeven dat het om een forclusie van een betekenaar gaat, zal hij nog een hele weg afleggen om tot het uiteindelijke mechanisme te komen. De reële vader, weergegeven in de betekenaar être père, zal vervangen worden door zijn imaginaire functie om de fallus als derde punt te installeren in de moeder-kind dialectiek. Lacan verlaat hier ten volle Freuds biologische register om vervolgens tot de symbolische functie te komen van de betekenaar van de Naam-van-de-Vader. Het is deze betekenaar die ontbreekt bij de psychose. In de neurose zal het bestaan van deze betekenaar het reële van het Verlangen-van-de-Moeder fallisch betekenen via de vadermetafoor. Binnen de psychose zal deze fallische betekenis echter ontbreken. Bij de confrontatie met het reële wordt het psychotisch subject voor een leegte geplaatst. Deze leegte zal ofwel worden ingevuld door een teveel aan betekenis, wat ook een teveel aan genot impliceert, ofwel zal deze leegte oningevuld blijven. Beide reacties kunnen tot angst leiden.

Bij Lacans overgang van zijn tweede periode naar zijn derde periode, dus van het imaginaire naar het symbolische, hebben we opgemerkt dat het dus niet meer om de strikt biologische invulling gaat van de betekenaars "désir de la mère" en "naam van de vader". Deze overgang vindt plaats bij het installeren van de vadermetafoor.

Verder benadrukt Lacan dat Freud een verkeerde oorzaak aanduidt als ontketenende factor voor Schrebers waan. Hij legt deze namelijk bij een ondraaglijke homoseksuele impuls. Dit is echter niet wat men in de praktijk tegenkomt; het gaat eerder om een vrouw-worden. Hiermee benadrukt hij dat dit een gevolg is van het mislukken van de vadermetafoor waardoor er geen derde punt aanwezig is om het symboliseren mogelijk te maken. De psychoticus vervalt weer in de oorspronkelijke duale relatie kind - moeder. We merken hierbij op dat dit vrouw-worden bij sommige vrouwelijke psychotici een man-worden als tegenhanger heeft. Dit wijst er op dat het symbolische radicaal ontbreekt; ook het tekort ontbreekt.

Bij Lacans uitwerking van Schrebers waan in het “I-schema” hebben we gezien dat het genot zowel in op het huidige als in een toekomstig moment wordt geplaatst. Lacan zal dit wijten aan het niet gecastreerd zijn door de betekenaar, waardoor het genot overspoelend blijft.

DEEL 3: CONCLUSIE EN VERDER VERLOOP

11 HET LATERE ONDERWIJS VAN LACAN EN DE IMPLICATIES VOOR DE PRAKTIJK

De psychoanalytische theorie zal nog veel veranderingen ondergaan onder Lacans verdere onderwijs. We hebben gezien dat de taal voor Lacan een belangrijke plaats inneemt in de psychoanalyse. Tot in de jaren '70 zal hij geen seminarie meer besteden aan de psychose.

In deze tussentijd zal Lacan een theorie uitbouwen over het verlangen; dit verlangen is slechts mogelijk binnen de neurose, nadat het subject gescheiden is geweest van het primaire object. Hij bouwt een theorie uit rond het object a, dat voor een herstel moet zorgen, van het verloren primaire genot, binnen het symbolische. Het object a staat voor het verloren object uit de periode van voor de vadermetafoor. Het verlangen heeft als doel dit object a terug te vinden; het zullen echter steeds substituten zijn. (Borens, 2004, p. 18). Van de paranoicus zal Lacan zeggen dat hij het object a met zich meedraagt, hij is er niet van gescheiden (Lysy, 2003).

In relatie tot de vadermetafoor kunnen we de doodsdrijf die we bij Freud vanaf *Beyond the pleasure principle* (1978 [1920g]) terugvinden, van een nieuwe definitie voorzien. Wij herhalen dat de kern van de doodsdrijf voor Freud een herhaling inhield. Voor Lacan staat het reële voor 'ce qui revient toujours à la même place'. Dit kunnen we volgens Razavet gelijkstellen aan de herhaling bij Freud. Hij wijst er dus op dat dit onderdeel van Freuds libidotheorie binnen het reële register hoort (Razavet, 2002, p. 167). Later zal deze doodspulsie gekoppeld worden aan de functie van de betekenaar. Lacan verwoordt het als volgt: "Le mot est le meurtre de la chose" (2002, p. 172). Binnen de optiek van het object a kunnen we zeggen dat dit enkel voor de neurose geldt: de neuroticus zal nooit 'het ding' kunnen terugvinden. De psychoticus is ervan overtuigd dat dit wel kan.

Lacan zal het verband tussen de psychische realiteit en het reële in deze periode als volgt bekijken: "Le réel est déjà là, la réalité est composée." (2002, p. 209). De realiteit wordt bij het neurotisch subject gerealiseerd doorheen de vadermetafoor. Lacan zal echter blijven benadrukken dat het reële reeds bestond vooraleer de subjectieve realiteit

gevormd werd. We citeren: “En somme la réalité c'est le réel tel qu'on se l'imagine et tel qu'on se le raconte.” (2002, p. 209). Een volledige bedekking van dit reële is onmogelijk.

In zijn *Livre XX: Encore* in het begin van de jaren '70, zal er een nieuwe fundamentele accentverschuiving plaatsvinden. Er is nu sprake van de axiomatic van de jouissance, in plaats van de axiomatic van de taal, als basis voor zijn theorie. De vier periodes die we eerder aangaven bij de bespreking van de psychose, bevinden zich binnen de eerste axiomatic. (Jonckheere, 2004).

Deze nieuwe axiomatic zal zijn weerklank vinden in Lacans nieuwe concepten; zo zal hij niet meer spreken over ‘la langue’, als taal, maar over ‘lalangue’. De taal zelf zal nu gezien worden als een drager van genot; waar het oorspronkelijk werd gezien als hetgeen het genot castreerde. Binnen deze context zal ook het begrip ‘subject’ vervangen worden door het ‘parlêtre’; elk subject geeft in zijn spreken uiting aan dit genot. De forclusie zal veralgemeend worden; waarmee bedoeld zal worden dat er ook in de normaliteit van de neurose iets fundamenteel niet georganiseerd geraakt van het genot. Ook het concept van het genot ondergaat veranderingen; zo zal hij “la jouissance de l'Autre” en “la jouissance féminine” onderscheiden. Hierbij duidt het eerste op het genot dat het subject bij de anderen legt (wat verwijst naar de onbenoemde *désir de la mère*) en het tweede op het genot dat het subject bij zichzelf situeert.

Vanaf nu zal Lacan de klemtoon niet meer leggen op het deficitaire van de psychose binnen het symbolische. Hij beschouwt de psychose als een alternatieve vorm van normaliteit. Het accent is nu verschoven van een tekort naar een teveel: aanvankelijk werd de nadruk gelegd op het tekort in het symbolische, nu ligt de nadruk op het teveel aan genot dat aan het reële verbonden is.

Hierbij aansluitend zal Lacan ook zijn theorie over het reële, het symbolische en het imaginaire herzien. Binnen zijn topologie werden de drie registers voorgesteld door drie ringen die met elkaar verweven werden door het symptoom. Dit symptoom stelde hij gelijk aan de functie van de naam van de vader.

In *Livre XXIII: Le sinthome* (2005) brengt Lacan veranderingen aan die te maken hebben met de drie registers. Zo zal hij aantonen dat deze registers los staan van elkaar. Er is geen sprake meer van het primaat van het symbolische. Tevens zal hij een

verschuiving aanbrengen die de centrale plaats van de Naam-van-de-Vader zal opheffen en in plaats daarvan het sinthoom als funderende betekenaar vestigen. Jonckheere en Lysy stellen dit als volgt voor: “van de enige Naam-van-de-Vader en het symbolische van het symptoom naar de vele Namen-van-de-Vader en het reële van het sinthoom.” (Jonckheere en Lysy, 2005, p. 9).

In de kliniek leiden deze veranderingen ertoe dat elk subject bij wie de symbolische vaderfunctie faalt, met name de psychoticus, tot de opbouw van een suppletie zal moeten komen. Deze suppletie zal een alternatief moeten bieden voor de ontbrekende betekenaar. Billiet zal erop wijzen dat het concept van de suppletie een functie heeft binnen de psychose om het uitbreken van een psychose of het stabiliseren ervan te bewerkstelligen. Deze functie is vooral een begrenzende functie ten aanzien van het overspoelende genot (Billiet, 1992, p. 76). Om dit alles mogelijk te maken zal men een "clinique de l'objet" hanteren. Bij dit object betreft het niet het object a (wat duidt op een rest die niet symboliseerbaar is, en dus ook niet lokaliseerbaar in een object), maar reële objecten. Naast deze “clinique de l'objet”, zal men vanaf de jaren '80 de “pratique à plusieurs” uitwerken. Dit is een werkingsmodaliteit waarbinnen de overdracht met het psychotisch subject zo veel mogelijk wordt vermeden door deze over verschillende personen in de instelling te verdelen. Zo verkleint de kans dat een psychotisch subject zich gevangen voelt binnen een duele relatie met één clinicus.

Met deze korte “inleiding tot het vervolg” en de weergave van de implicaties ervan voor de praktijk, hopen we de draagwijdte van Lacans vroege theorie te hebben verduidelijkt.

12 CONCLUSIE

Doorheen deze scriptie gaven we aan dat Freud de behandeling van de psychosen als onmogelijk aanzag doordat er een terugtrekking van het libido op het Ik gebeurde. Hierdoor werd de overdracht, als noodzakelijk mechanisme in de analytische kuur, onmogelijk.

We hernamen dit probleem met Lacan bij de aanvang naar een nieuwe conceptualisering voor de psychose. Hierin gaf Lacan aan dat de dimensie van negatieve overdracht binnen de psychose wel degelijk bestaat; deze uit zich ofwel binnen een erotomane, duale relatie, ofwel binnen een agressieve, eveneens duale, relatie.

Met Lacans nieuwe aanpak van de psychose, op basis van de linguïstiek, kwamen we uit bij de suppletie als bergrenzend mechanisme voor het overspoelende genot in de psychose. Om de opbouw van de suppletie mogelijk te maken verwezen we naar de “clinique de l’objet” en de “pratique à plusieurs”.

REFERENTIES

- Billet, L. (1988). *Libido en oedipus-complex versus symbolisering en naam-van-de-vader*. Ongepubliceerd doctoraatsproefschrift aan de Universiteit Gent.
- Billet, L. (1992). Over suppletie in de psychose. *Psychoanalytische perspectieven*, 16, 75-101.
- Bogaards, P. (1998). *Van Dale Groot Woordenboek Frans-Nederlands*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale.
- Jonckheere, L. (2004). *Twee periodes in Lacans enseignement over het genot in de psychosen*. Interventie in het 'Theoretisch seminarie over de psychose' van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS (27 maart 2004).
- Jonckheere, L. & Lysy, A. (2005). *Het sinthoom van de Ene Vader naar de andere...* Inleiding tot het 'Theoretisch seminarie over Lacans Onderwijs' van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS. Ongepubliceerd programmaboekje 2005-2006 te Gent.
- Freud, S. (1978 [1905d]). *Three Essays on the Theory of Sexuality*, Standard Edition, 7. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1911c [1910]]). *Psycho-Analytic Notes on an Autobiographical Account of a Case of Paranoia (Dementia Paranoides)*. Standard edition, 12. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1912b]). *The dynamics of Transference*. Standard edition, 12. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1912c]). *Types of Onset of Neurosis*. Standard edition, 12. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1914c]). *On narcissism: an introduction*. Standard edition, 14. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1915c]). *Instincts and their vicissitudes*. Standard edition, 14,. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1915d]). *Repression*. Standard edition, 14. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1915e]). *The unconscious*. Standard edition, 14. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1917e [1915]]). *Mourning and Melancholia*. Standard edition, 10. London: The Hogarth Press.

- Freud, S. (1978 [1920g]). *Beyond the pleasure principle*. Standard edition, 18. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1923a]). *Two encyclopaedia articles*. Standard edition, 18. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1923b]). *The Ego and the Id*. Standard edition, 19. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1923e]). *The infantile genital organization*. Standard edition, 19. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1923g]). *Report on the Berlin Psycho-Analytical Policlinics*. Standard edition, 19. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1924b [1923]]). *Neurosis and psychosis*. Standard edition, 19. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1924e]). *The loss of reality in neurosis and psychosis*. Standard edition, 19. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1925h]). *Negation*. Standard edition, 19. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1933a]). *Lecture XXII: Some thoughts on development and regression-aetiologie*. Standard edition, 22. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1933a]). *Lecture XXXII: Anxiety and instinctual life*. Standard edition, 22, 81-111. London: The Hogarth Press.
- Freud, S. (1978 [1940a]). *An outline of psycho-analysis*. Standard edition, 23. London: The Hogarth Press.
- Holvoet, D. (1997). Witz et hors discours. *Les feuillets du Courtil*, 13, 67-75.
- Hyppolite, J. (1999 [1953]). *Commentaire parlé sur la Verneinung de Freud*. Editions du Seuil.
- Laplanche, J., Pontalis, J.-B. (1997). *Vocabulaire de la psychanalyse*. Presses Universitaires de France.
- Lysy (2003). *Joyce etait-il fou?* Interventie in het 'Theoretisch seminarie over de psychose' van de Kring voor Psychoanalyse van de NLS (8 november 2003).
- Maleval, J.-C. (1999). *Logique du meurtre immotivé*. Quarto, 71, 39-55.
- Maleval, J.-C. (2000). *La forclusion du nom-du-père: le concept et sa clinique*. Editions du Seuil.

- Mooij, A. (1987 [1975]). *Taal en verlangen*. Amsterdam: Boom.
- Lacan, J. (1975 [1932]). *La psychose paranoïaque dans ses rapports avec la personnalité*. Editions du Seuil.
- Lacan, J. (1999 [1946]). *Propos sur la causalité psychique*. Editions du Seuil.
- Lacan, J. (1999 [1948]). *L'agressivité en psychanalyse*. Editions du Seuil.
- Lacan, J. (2005 [1953]). *Le Symbolique, l'Imaginaire et le Réel*. Niet uitgegeven transcriptie uit de bibliotheek van. Le Courtil te Leers-Nord.
- Lacan, J. (1975 [1953-1954]). *Livre I : Les écrits techniques de Freud 1953-1954*. Editions du Seuil.
- Lacan, J. (1975 [1954-1955]). *Livre II : Le Moi dans la théorie de Freud et dans la technique de la psychanalyse 1954-1955*. Edition du Seuil.
- Lacan, J. (1999 [1955]). *La chose freudienne (au Sens du retour à Freud en psychanalyse)*. Editions du Seuil.
- Lacan, J. (1981 [1955-1956]) *Livre III : Les psychoses 1955-1956*. Editions du Seuil.
- Lacan, J. (1966 [1957-1958]). *D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose*. Editions du Seuil.
- Lacan, J. (1999 [1966]) *Les écrits I*. Editions du Seuil.
- Lacan, J. (1966). *Les écrits*. Editions du Seuil.
- Levrau, F. (2003). *De metafoor en de metonymie zoal die verschijnen binnen het werk van J. Lacan*. Ongepubliceerde voordracht in het kader van de intercarteldag van 23 mei 2003 aan de Universiteit Gent.
- Razavet, J.-C. (2002). *De Freud à Lacan*. Brussel: De boeck.
- Rietmeijer, M.(2005). *Korte geschiedenis van de metafoor in de twintigste eeuw*. Retrieved 24 08 2005, from <http://www.rietmeijermark.nl>
- Stroeken, H. (2000). *Nieuw psychoanalytisch woordenboek*. Amsterdam: Boom.
- Tendlarz, S.-E. (2005). *Asesinato en una escuela*. Retrieved 09-08-2005, from <http://www.lacan.com>
- Vanclooster, P. (1999). *Lacan over de psychose van verwerfung tot forclusie*. Psychoanalytische perspectieven 37/38, 141-159.

Vanheule, 2004. *Introductieles 1/10/2004*. Ongepubliceerde lesnota's bij de cursus 'Gevallenstudies en practica in de psychoanalytische therapie' aan de Universiteit Gent.

Verhaeghe, P. (2002). Ongepubliceerde lesnota's bij de cursus 'Klinische psychodiagnostiek' aan de Universiteit Gent.

Willemsen, J. (2003). *De herhaling bij de psychoticus* Ongepubliceerde voordracht in het kader van de intercarteldag van 23 mei 2003 aan de Universiteit Gent.